

Шукуржон НОРБАЕВА

**ҲОРАЗМ
ШЕВАЛАРИДАГИ
СОҲАВИЙ
ЛЕКСИКА**

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АЛ-ХОРАЗМИЙ НОМИДАГИ УРГАНЧ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ШУКУРЖОН НОРБАЕВА

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИДАГИ СОҶАВИЙ ЛЕКСИКА

Тошкент
“Turon zamin ziyo”
2014

УЎК 821.513.11

КБК 81.2Ўзб-4

Н79

Норбаева, Шукуржон

Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика / Ш. Норбоева. Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги Урганч давлат университети, – Тошкент, “Turon zamin ziyo”, 2014. 120 б.

ISBN 978-9943-335-73-8

Ушбу монографияда Хоразм воҳаси шеваларидаги соҳавий лексиканинг ономасиологик тамойиллари кийим-кечак лексикаси мисолида таҳлил қилинган. Ушбу масала тилишунослигимизнинг мустақиллик даврида эришган ютуқларига таяниб, лингвистикадаги замонавий қарашлар асосида ёритилган.

Монография халқимизнинг маънавий кадриятларига қизиқиш ва эҳтиром билан қарайдиган кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

УЎК 821.513.11

КБК 81.2Ўзб-4

Масъул муҳаррир: Зарифбой Дўсимов, филология фанлари доктори, профессор, Қорақалпоғистонда хизмат кўрсатган фан арбоби

Тақризчилар: Муяссар Тиллаева, *филология фанлари номзоди, УрДУ “Ўзбек тилишунослиги” кафедраси доценти*

Абдулла Ўразбоев, *филология фанлари номзоди, УрДУ “Ўзбек тилишунослиги” кафедраси мудири*

Урганч Давлат университети Филология ва санъат факультети Илмий кенгашининг 2014 йил 24 октябрдаги қарорига асосан нашрга тавсия этилган.

ISBN 978-9943-335-73-8

© “Turon zamin ziyo”
Тошкент, 2014 йил

Ушбу илк китобимни волидам
Энажон Холмат қизининг
ёркин хотирасига бағишлайман.

КИРИШ

Халқ тарихидаги ҳар бир босқич, унинг кечмиши, маънавий-иқтисодий салоҳияти, маданий тараққиёти, ижтимоий-сиёсий тафаккури каби барча жиҳатлар шу миллатнинг она тилида, хусусан, луғат фондида акс этиши тайин. Шу боисдан ҳам Президентимиз И.А.Каримов ўзбек тилини “Халқнинг миллий маданияти ва ўзига хослигини ифода этувчи восита”¹, дея таърифлайди. Зеро, шундай экан, тилимизда мавжуд бўлган сўз ва иборалар, номлар, атамалар, умуман, луғавий бирликларни ўрганиш, уларни лисоний мерос сифатида илмий таҳлил қилиш аини пайтда халқимизнинг бой ва бетакрор маънавий дунёси тадқиқи сифатида ҳам ҳамиша долзарблик касб этиб келади.

Маълум бир соҳага оид лексик бирликларга нисбатан дастлаб “тилшуносликнинг ўрганиш объектига кирмайди, уни бошқа фанлар ўрганади”² деган қарашлар ҳам юзага келган бўлишига қарамай, лингвистика ривожини уларни ўрганиш айнан тилшуносликнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири эканини кўрсатиб берди. Бу мавзудаги баҳслар Д.С.Лотте³, А.В.Калинин⁴, Т.С.Коготкова⁵ каби олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотларда ўз аксини топган бўлса, ўзбек тилшунослигида⁶ бу

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б. 19.

² Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. – М.: Учпедгиз., 1958. Т. I. – С. 19.

³ Лотте Д.С. Основы построения научно – технической терминологии // Вопросы теории и методики. – М.: АН СССР, 1961. – С. 29.

⁴ Калинин А. В. Лексика русского языка. – М.: Изд. МГУ, 1971. – С. 141.

⁵ Коготкова Т.С. К вопросу о производственно-профессиональной лексике говора и соотношение ее с терминологической лексикой литературного языка // Диалектная лексика 1969. – Ленинград: Наука, 1971. – С. 4.

⁶ Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1968; Ақобиров С. Тил ва терминология. – Тошкент: Ўз ФАН, 1968; Маматов Н. Терминнинг таърифи ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. №1, 1966 ва ҳоказо.

борадаги фикрлар умумлашмаси Т.Турсунова томонидан бир қадар таҳлил этилган¹. Кўпгина тилшунослар терминларининг бир маъноли² ёки бир маънолилиқ тенденциясига эғалиғи³, уларга аниқ, номинатив функция хос бўлиб, эмоционаллик, экспрессивлик, модаллик функцияларининг эса мавжуд эмаслиғи, терминлар ўзининг бу хусусиятини контекстда ҳам, контекстдан ташқарида ҳам сақлаши⁴ (бу фикр В.Г.Гак таъбири билан “икки планли лексик бирлик”⁵ деб аталган бир ўринда оддий сўз, иккинчи бир ўринда термин вазифасини бажарувчи луғавий бирликларга хос эмас), терминнинг маъноси тушунчага тенглиғи⁶, улар стилистик (услубий) жиҳатдан бетарафлиғи⁷, терминологик лексика алоҳида система саналиши каби хусусиятларни эътиборга олиб, термин билан касб-хунарга оид сўзлар ўртасида маълум фарқлар борлигини, термин муайян фан, саноат, кишлоқ хўжалиғи, техникада ва бошқа соҳаларда расмий қўлланила оладиган, қонунлаштирилган сўзлар ҳисобланиб, касб-кор, хунарга, маълум бир доирага (деҳқончилик, полиз маҳсулотлари ва шунингдек, кийим-кечак номлари) оид сўзларни терминлар жумласига киритмайдилар.

Ҳар бир тилдаги соҳавий лексикага оид сўзлар ҳам умумистеъмол сўзлари мақомига эга. Лекин бу номлар амалий санъат, саноатнинг маълум бир типига илмий термин вазифасини ўташи мумкин. Шунингдек, нутқ элементи сифатида ҳар хил

¹ Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 6–21.

² Будагов Р.А. Введение в науку о языке. – М.: 1965. – С. 33–36.

³ Кутина Л.Л. Формирование терминологии физики в России. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 267; Левковская К. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. – М.: Высшая школа, 1962. – С. 99; Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: 1961. – С. 51.

⁴ Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. – М.: 1961. – С. 51.

⁵ Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии // Стилистические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Ч. 1. – М.: 1931. – С. 10.

⁶ Ўша ерда.

⁷ Плотровский Р. Г. К вопросу об изучении термина // Уч. зап. ЛГУ, №101. Серия филол. наук. вып. 18. – Ленинград: 1952. – С. 34.

контекстларда қўлланилиши ва кенг истеъмолдаги лексик бирликлар сифатида фаолият кўрсатади. Бундай лексик бирликлар оммалашиб, барчанинг нутқида қўлланиладиган, ҳаммага тушунарли сўзларга айланган¹.

Илмий-техник тараққиёт, ахборот технологиялари ҳаётнинг барча соҳаларига жадал суръатлар билан кириб бориши адабий тилнинг халқ тилига, диалектларга таъсири катта бўлишининг муҳим омилларидан биридир. Бу, ўз навбатида, адабий тил таъсирида халқ тилида мавжуд бўлган баъзи воситаларнинг унутилиб кетишига, уларнинг аста-секин йўқола боришига сабабчи бўлади. Шундай таъсир остидаги луғавий бирликлар сирасига, шубҳасиз, соҳавий лексикага оид сўзлар ҳам киради. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, бу тизимдаги кўплаб номларнинг истеъмолдан чиқиши, уларни бугунги авлод вакиллариининг билмаслиги экстралингвистик омиллар билан кўпроқ боғлиқ.

Ўзбек тилшунослигида соҳалар лексикаси бирмунча ўрганилган тармоқлардан бири ҳисобланади. Бу соҳада кўпгина номзодлик ва докторлик диссертациялари ҳимоя қилинган². Ўзбек тилида соҳавий лексикага оид сўзлар, хусусан, кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари махсус тадқиқ қилинган³. Лекин ўтган давр давр ичида тилимизда ушбу соҳа доирасида катта ўзгаришлар юз берди: айрим номлар архаиклашди, айрим номлар ўзи ифодалаган кийим-кечакнинг халқ, турмуш тарзида қўлланиши ниҳоятда чекланиши ёки йўқолиши натижасида историзмга айланди, кийим ва унинг қисмлари, хусусан, материалларини англлатувчи кўплаб янги сўзлар фаоллашди, бу жараён тинимсиз давом этмоқда. Шунинг ўзи ҳам кийим-кечак номлари тилда турғун эмаслиги, табиий равишда халқнинг турмуш тарзи, иқтисодий салоҳияти, маънавий-эстетик дунёқараши каби омилларга боғлиқ ҳолда

¹ Даниленко В.П. Как создаётся термины // Русская речь. 1967. — №2. — С. 58.

² Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1955. — 16 с; Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Ташкент, 1961. — 163 с; Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарқанд вилояти касб-хунаrlари материаллари асосида): Филол. фанлари доктори ... дис. — Тошкент, 2004. — 262 б.

³ Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. — Тошкент, 1970.

муттасил ўзгаришга учраб туришини кўрсатади. Буни кийим-кечак ва унинг турларини тарихий нуктаи назардан ўрганган тадқиқотчилар хулосалари ҳам тасдиқлайди¹. Мухими, М.Асомутдинова тадқиқотида шева материаллари ўрганиш объекти бўлган эмас. Бундан ташқари, кийим-кечак номлари турли соҳалар (тикувчилик, каштачилик, ҳарбий кийимлар эса ҳарбий соҳа) лексикаси доирасида таҳлилга тортиб келинмоқда. Бир мавзуй гуруҳга мансуб номларнинг турли соҳалар доирасида бўлиши лексикани тизим сифатида ўрганиш нуктаи назаридан ҳам мақбул эмас.

Туркологияда маълум тилдаги соҳа лексикасини атрофлича ўрганиш, уларни бирор тилнинг умумий лексикаси таркибий қисми сифатида аҳамиятини кўрсатиб бериш борасида анча ишлар амалга оширилган. Соҳалар лексикаси ва терминологиянинг назарий ҳамда амалий муаммоларини тадқиқ этишга тилшунослардан Н.Дмитриев, Н.Баскаков, А.Реформатский, В.Даниленко, Н.Маматов, С.Иброҳимов, М.Абдиев, Н.Икромов, М.Асомутдинова, Т.Турсунова ва бошқалар муносиб ҳисса қўшдилар.

Гарчи туркий тиллар материаллари асосида бирор соҳа луғавий тизимини ўрганиш ўтган асрнинг 50-йилларидан бошланган бўлишига қарамай, бошқа тиллар, хусусан, рус тилидаги кийим номлари тадқиқига бағишланган ишларда уларнинг туркий тилларга муносабати масаласи ҳамда генетикаси туркий тилларга боғлиқ кийим номлари таҳлилида берилган материалларни эътиборга олсак, мавзунинг ўрганилганлик даражаси замонавий тилшуносликда ҳам маълум маънода узоқ тарихга эга эканлиги аён бўлади². Кийим-кечак номлари турли соҳа терминлари (амалий

¹ Сухарева О.А. Одежды населения города Самарканда за 100 лет. Рукопись. Архив института истории и археологии АН Уз. Ее же. Об одежды узбеков. Бюллетень Уз ГУ, Самарканд: 1944; Нуруллаева Ш. Либосларда акс этган тарих. // Илм сарчашмалари, 2009. № 5.; Нуруллаева Ш. Из истории выработки шелка и производство одежды в хивинском ханстве (конные XIX – начале XX) // Хоразм Маъмун академияси Ахборотномаси. . 2007. №3(4). – С. 33–37; ; Нуруллаева Ш. Хоразм анъанавий кийимлари. Тошкент, 2013.

² Археологические труды Алексея Николаевича Оленина. Т. 1. Спб., тип. Акад. наук, 1877. Т. 1 Вып. 1. Переписка А. Н. Оленина с разными лица! по поводу принятого Н. И. Гнедичем перевода Гомеровою "Илиады". 1877. II, 253 с; В. П... [Несколько слов о старинной русской одежде].– Спб. вед., 1855, № 94, с. 471–472.; О старинном русском платье. Трудолюбивый муравей. №13. 1771 г.; Савваитов

санъат, ҳарбий кийим-кечак номлари эса ҳарбий лексика) сифатида ўрганилганлигини эътиборга олсак, кийим-кечак номлари тадқиқ тарихи терминология ва соҳалар лексикаси тадқиқ тарихи билан узвий боғлиқда эканини кўрамиз. Ҳақиқатан ҳам, туркий тилларда терминология масалалари тадқиқ қилинган илк кенг қамровли ишлардан ҳисобланмиш Н.А.Баскаков¹, Ф.С.Фасеевлар² тадқиқотларида таҳлилга тортилган материалларнинг ниҳоятда кичик бир қисмини туркий тиллар материаллари асосидаги кийим-кечак номлари ташкил этади. Ушбу фикрни қирғиз, қозоқ, озарбайжон тилшунослигидаги Б.У.Орузбаева³, Р.А.Урекенова⁴, М.Ш.Гасимов⁵ тадқиқотлари хусусида ҳам билдириш мумкин. Шунинг учун мавзунинг ўрганилганлик даражаси терминология ва соҳалар лексикаси бўйича олиб борилган ишларни қайд этишни тақозо қилади.

Тилшунослигимизда терминлар ва соҳалар лексикасини ўрганиш бўйича илмий терминология ва уларни тартибга солиш⁶, касб-хунар лексикаси, эски ўзбек тилининг айрим соҳалари

П. И. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива Московской оружейной палаты.— Зап. Археол. об-ва. Т. XI. Спб. 1865, с. 270–608.; Словарь старинных русских названий утвари, одежды и предметов вооружения (около 300 слов). С. 415–589.

¹ Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. — М., 1959. — С. 27.

² Фасеев Ф.С. Татар телендэ терминология. — Казан, 1969.

³ Орузбаева Б.У. Словообразование в киргизском языке. — Фрунзе, 1964.

⁴ Урекенова Р.А. Образование терминов в казахском языке. — Алма-ата, 1980.

⁵ Гасимов М. Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дис.... д-ра филол. наук. — Баку, 1972; Азербайджанский чандилитерминологи (асынынасаглари. — Баку: Елм, 1973.

⁶ Жамолхонов Х. Узбек ботаника терминологиясининг таркиб топиши ва ривожланиш тарихидан: Филол. фанлари номзоди ... дисс. — Тошкент, 1968; Рамазанов М. Из истории формирования и развития узбекские математической терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1973; Азизов С. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1981; Касымов А. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. — Ташкент, 1982; Мадвалиев А. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1986; Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. — Ташкент, 1988. —43 с.

лексикаси, ўзбек адабий тили ҳамда шевалари лексикасининг турли соҳаларига оид¹ катта назарий ва амалий аҳамиятга молик ишлар юзага келган. Шу билан бирга давр талабларига жавобан мукамаллаштирилган энциклопедия, изоҳли луғатлар² вужудга келгани қувонарли ҳолдир.

Ўзбек тили соҳа терминологияси бўйича юзага келган дастлабки тадқиқот Н.Маматовнинг “Ўзбек пахтачилик терминологияси” тадқиқотидир. Ишда пахтачилик билан боғлиқ атамалар тараққиёти, уларнинг тасниф ва тавсифи, атамаларнинг сўз, сўз бирикмаларидан фарқли жиҳатлари, атаманинг таърифи, Ўзбекистонда пахтачиликнинг ривожланиш тарихи ва у билан боғлиқ ҳолда янги атамаларнинг пайдо бўлиши, мазкур соҳага оид атамашуносликнинг бойишида ички ва ташқи манбалар ўрни таҳлил этилган.

Фарғона шеваларидаги касб-хунарга оид сўзларни ўрганган С.Иброҳимовнинг тадқиқоти³ эса ишда касб-хунар лексикасини қандай тўплаш, илмий таҳлил қилиш, тасниф қилиш бўйича намуна бўлганлиги том маънода бу борада бажарилган кейинги илмий ишларда қўл келмоқда. Шу билан бирга асар касб-хунар сўзларини ўзбек тилининг бошқа лаҳжа ва шевалари материаллари билан солиштириш учун муҳим манба вазифасини бажариб келмоқда.

Ўзбек тили пазандачилик лексикасини тадқиқ қилган Н.Икромова асосан Тошкент шаҳри шевасидаги таом номларини ўз тадқиқотига киритган. Н.Икромова ишида ўзбек пазандачилик лексикасини тарихий-этимологик ва лексик-семантик, грамматик жиҳатдан тадқиқ этган. Муаллиф тадқиқотида таом номларининг русча-ўзбекча, изоҳли луғатларда берилиш хусусиятларини, уларнинг таркиби ва семантик хосликларини ўрганишни асосий

¹ Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров). Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. — Ташкент, 1961; Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси: Филол. фанлари номзоди ... дис. — Тошкент, 1994.

² Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Ташкент, 1955.

³ Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. — Тошкент: ЎзССР ФА, 1959. II—III; Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Ташкент, 1961.

мақсад қилиб олган. У ўз тадқиқотига луғатларда қайд қилинган материалларни, тарихий манбалардаги таом номларини билдирувчи сўзларни асосий объект қилиб танлайди. Кўринадикки, ушбу ишнинг объект кўлами кенг бўлишига қарамай, маълум ҳудуднинг шу тип лексикаси асос қилиб олинмаган.

Хоразм шеваларидаги соҳавий лексикага оид сўзлар махсус тадқиқот объекти бўлган эмас. Лекин Хоразм шевалари бўйича олиб борилган тадқиқотлар, тўпланган материаллар ва тузилган луғатларда қайд этилган номлар мавзунини ёритишда муҳим аҳамият касб этади. Чунки Ф.Абдуллаев, А.Ишаев, О.Мадраҳимов, Э.Ўрозов каби олимлар томонидан тузилган Хоразм шеваларига оид луғатлардан ўрин олган мазкур тизимга оид айрим сўзларнинг қўлланиш доираси аллақачон анча торайган, улар ушбу шева вакиллари нутқида ҳозирги кунда деярли ишлатилмайди. Бу, албатта, халқимиз турмушида катта ўзгаришлар юз бергани, унинг иқтисодий салоҳияти ўсгани, халқимизнинг маданий тараққиёти, эстетик ва маънавий дунёқараши ўзгача тус олгани билан изоҳланади.

Хусусан, кийим-кечакка оид сўзлар мисолида кўрадиган бўлсак, Ф.Абдуллаевнинг “Ўзбек тилининг Хоразм шевалари”¹ китобининг луғат қисмида кийим-кечак ва унинг қисмлари, шунингдек, кийимлик материаллар номларини ифодаловчи 65 та сўз берилган. Асар муаллифи таъкидлаганидек, луғатга одатда адабий тилимизда учрамайдиган сўзлар киритилганини эътиборга олсак², бу адад анча салмоқли эканини англаймиз. Шунингдек, луғатда айрим соҳаларга оид сўзлар алоҳида ажратилган ҳолда берилганки, шулардан бири “Этиклўзликка оид баъзи сўз-терминлар” тадқиқ қилинаётган мавзунини ёритишда аҳамиятлидир³. Галдаги вазифалардан бири ушбу луғатдаги материалларни бойитиш, хусусан, кийим-кечак номларининг шева вакиллари нутқидаги услубий вазифаларини белгилашдан иборат деб ҳисоблаймиз. Жумладан, асарда *жубба* сўзига “болаларнинг пахталик чопони” (кўйлак шаклида бўлади)

¹ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I қисм. Луғат. II Хоразм шеваларининг таснифи. — Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. 346 б.

² Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I қисм. Луғат. II Хоразм шеваларининг таснифи. — Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. —Б. 9.

³ Абдуллаев Ф. Кўрсатилган асар. — Б. 125—126.

деб изох берилган ва *арралъла кэдъйя жубба гыйъъб урьшадэкълла* жумласи мисол келтирилган. Келтирилган мисолдаги ибора ва яна шу сўз иштирок этган нутқимизда фаол *ганга жубба гыйъз*- ибораларини таҳлил қилиш бир томондан кийим-кечак номларининг услубий вазифаларини белгилаш, иккинчи томондан, Хоразм шеваларидаги ибораларнинг ўзига хос лисоний хусусиятларини ўрганишда муҳимдир. Ф.Абдуллаев ушбу асарида Хоразм шеваларининг лексик қатламлари хусусида билдирган фикрлари мазкур ҳудуд шеваларидаги кийим-кечак номларига ҳам тааллуқлидир. Энг муҳими, олим ўз вақтида “Хоразм шевалари лексикасида анчагина сўзлар борки, уларнинг асл манбаи ҳозирча аниқ эмас... Бу сўзлар шеваларга қадимги хоразмликлар тилидан кирган бўлса керак”, деган фикрни ўртага ташлайди¹. Кейинги тадқиқотлар олимнинг бу борадаги фикрлари тўғрилиги, ҳатто Ф.Абдуллаев томонидан тожик сўзлари сифатида қайд этилган *каҳуда* (ақли расо), *жоран* (пайпоқ), *кашкәт* (кичик ўроқ: шу асар, 141-бет) каби сўзларнинг ҳам субстрат элемент эканини кўрсатмоқда². Ф.Абдуллаев ҳам ушбу фикрларни билдиришда муҳим илмий фактларга асосланган эди. Хусусан, А.А.Фрейман томонидан хоразмий тилига оид жиддий тадқиқотнинг юзага келиши ва олимнинг тилшуносларга “тожик шеваларида мавжуд Ўрта Осиё шарқий эрон гуруҳига мансуб элементлар, наҳотки, маҳаллий халқ шевалари лугатида қолдиқ сўзлар сифатида бўлмаса?” тарзида ташлаган саволига илк жавоблардан эди³. Халқимизнинг мураккаб этник таркибини ҳисобга олсак, субстрат тадқиқи барча шевалар учун ҳам муҳимлигича турибди. Шунинг учун ҳам мазкур муаммони ўз вақтида В.В.Решетов ўзбек тилшунослигининг ҳал қилиниши зарур бўлган масалалари сирасида қайд этган ва “... метизация (қардош бўлган тилларнинг аралашуви) ва гибридизация (турли системадаги тилларнинг чатишуви) проблемаси, субстрат проблемаси умумлингвистик планда ҳал қилиниши зарурдир”, деган эди⁴. Ҳақиқатан ҳам, Хоразм шеваларидаги

¹ Абдуллаев Ф. Кўрсатилган асар. – Б. 141.

² Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 11.; Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий–лисоний тадқиқи. (“Авесто” ономастикасига киёслаш асосида): Филол. фанлари номз. дисс. автореф. – Тошкент, 2006. – 26 б.

³ Фрейман А.А. Хорезмийский язык. М–Л 1951 – С. 16.

⁴ Решетов В.В. Ўзбек тилшунослиги соҳасидаги актуал проблемалар // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. №1. – Б. 19.

кийим-кечак номларининг лисоний жиҳатдан тарих материаллари билан киёсан тадқиқи ҳам ўз вақтида В.В.Решетов ўртага ташлаган “агар субстрат этногенетик процесс билан боғлиқ бўлса, субстрат таъсирини ўрганишнинг киёсий-тарихий тадқиқот учун қандай аҳамияти бор?” – деган саволга маълум даражада ойдинлик кирита олади. Мухими, олим томонидан изоҳланган *ла:с* (64-б.), *нах* (69-б.), *паравъз* (74-б.), *пеишъл* (75-б.), *ро:нак* (77-б.) каби кўплаб сўзларни ўзи қайд қилган қадимги хоразмликлар тилидан қолган сўзлар рўйхатига қўшиш мумкин.

А.Ишаев тадқиқотларида асосан Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари ўрганилган бўлишига қарамай, шеваларнинг тарқалиш ареали ҳамиша маъмурий бирликларга мувофиқ бўлмаслигини эътиборга олиб, ундаги материаллар, хусусан, Қорақалпоғистон худудидан тўпланган фактлар Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика тадқиқи учун ҳам объект бўла олади. Олимнинг “Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари” монографиясининг¹, унда берилган луғат бугунги кунда айтилиши шу шева вакиллари нутқида ҳам кам ишлатиладиган, деярли истеъмолдан чиқиб кетган айрим сўзларни ўзида акс эттиргани билан аҳамиятлидир. Бундан ташқари, соҳавий лексикага оид сўзлар тадқиқи шевадаги бошқа сўзларнинг маъно тараққиёти, этимологиясини ўрганишда ҳам муҳимлигини ушбу луғат материаллари яна бир бор кўрсатади. Жумладан, *қалта* (125-б.) сўзининг *чўнтак* маъносини англатиши орқали *ўғри* маъносидаги *қалтаман* сўзининг этимологияси маълум даражада ойдинлашади. Унинг “Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари лексикасидан” мақоласи² ҳам эроний тилларга алоқадор соҳавий лексикага оид айрим сўзларининг қайд этилгани объект худудидаги бу тип номлар генетикасини белгилашда ёрдам беради.

Э.Ўрозовнинг “Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари”³ китобида олим мазкур худуд шева лексикасининг луғавий қатламлари хусусида гапирганда, рус тили ва у орқали ўзлашган сўзларга мисол тариқасида кийим-кечак номларини

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. 175 б.

² Ишаев А. Из лексики узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Ташкент: Наука, 1965. – С. 111–117.

³ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 79–108.

алоҳида мавзу гуруҳи сифатида келтиради¹. Асарда туркий қатлам ёритилишида ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин².

Биз ушбу ишимизда асосий эътиборимизни Хоразм воҳаси соҳавий лексикасининг ономасилогик тамойилларига қаратиб, ушбу мураккаб мавзунинг муҳим жиҳатларини кийим-кечак лексикаси мисолида ёритиб беришга ҳаракат қилдик.

¹ Ўрозов Э. Кўрсатилган асар. — Б.73.

² Ўрозов Э. Кўрсатилган асар. — Б.73.

СОҲАВИЙ ОИД ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ АТАЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

Атокли отлар, хусусан, топонимларни тадқиқ қилган олимлар жой номлари пайдо бўлиши маълум бир тамойиллар (қонуниятлар)га асосланишини кўрсатиб берганлар¹.

Дарҳақиқат, айрим тилшуносларнинг қайд қилишича, тил луғат таркибини ўзининг вазифаси ва хусусиятига кўра икки – *умумий* ва *махсус* қисмга ажратиш мумкин.² Тил лексикасининг махсус қисми атокли отлар, турли атамалар ва терминларни ўз ичига олади. Улар умумий лексикадан ўзининг табиати ва лисоний хусусиятларига кўра кескин фарқ қилади. Шунинг учун ҳам соҳавий лексик бирликларни ўз ичига олувчи махсус қисмни чуқурроқ ўрганиш муҳим ва долзарб масаладир. Шунинг назарда тутган ҳолда ишнинг ушбу қисмида кийим-кечак номлари асосида соҳавий лексик бирликларнинг аталиш тамойиллари ҳақида тўхталамиз.

Кийим-кечак номларига махсус ономалар тизими сифатида қарар эканмиз, уларнинг ҳам бошқа махсус бирликлар сингари ўзига хос номланиш тамойиллари мавжудлиги равшанлашади. Ўзбек тили амалий санъат лексикасини тадқиқ қилган Т.Турсунова касб-хунарга оид сўз-терминларнинг лексик-семантик табиатини кўздан кечириш натижасида “...номлар предметларнинг ишлатилиши, белгилари, материали, ишлаб чиқариш усуллари, бажарадиган вазифаси, буюмнинг биринчи ишланган ўрни, ишлаб чиқарувчи халқ ёки уруғлар, ишлаб чиқарувчи киши номлари, нақшларнинг ўхшашлигига кўра қиёслаш, тасвирий ўхшатиш (аналогия), хаёлий ўхшатиш (символика) асосида майдонга келади”, деган хулосага келади³.

Хоразм воҳаси кийим-кечак номларини аталиш тамойилларига кўра тасниф қилар эканмиз, уларни номга айлангунча бўлган маъно

¹ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.76.

² Суперанская А.В. Аппелятив-онома/Имя нарицательное и собственное. –М.: Наука, 1978. –С.5.

³ Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 77.

тараққиёти, семантик ўзгаришлари тадқиқи билан бирга олиб бориш зарурлигига амин бўламиз. Кийим-кечак номлари кийим-кечакларнинг ўзи қадар қадимийлик касб этгани учун ҳам уларнинг номланиш тамойилларини тарихий-этимологик тавсифсиз равшанлаштириш, муайян бир тамойилга нисбат бериш имкони бўлмайди. Шу боис ҳам уларнинг номланиш тамойилларини белгилаш қариндош ва қариндош бўлмаган турли тиллардаги номларни чоғиштириш, тарихий-этимологик тавсифини бериш, таркибий таҳлилини амалга ошириш орқалигина ишонарли ва асосли бўлади.

Кийим-кечак номлари ҳам тилдаги бошқа номлар тизими каби стихияли равишда пайдо бўлмаган, яъни уларнинг юзага келиши халқнинг тафаккур тарзи, психологияси, ўзига хос менталитети каби омилларга боғлиқ бир ҳолда шаклланган. Айни шу ҳолат ҳам уларга ном сифатида қараш зарурлигини яна бир қарра кўрсатади.

Шунга қўра, воҳа кийим-кечак номларини аталиш тамойилларига қўра маълум гуруҳларга ажратиш мумкин.

1.1. Хом ашё ва материалга қўра номлаш тамойили

Хом ашё ва материалга қўра номлаш тамойили асосида юзага келган соҳавий лексик бирликлар бевосита хом ашёнинг номи билан ёки бу сўзларга мансублик маъносидаги бирор қўшимчанинг қўшилишидан юзага келиши, шунингдек, таркибида материя номини англатувчи сўзлар иштироки билан ҳосил бўлади.

Таъкидлаш лозимки, хом ашёсига қўра номлаш (вазифасига қўра номлаш билан бирга) кийим номлари аталиш тамойилининг нисбатан энг қадимги тури бўлиб, фикримизча, дастлабки кийим номлари хом ашё номининг ўзи билан аталган. Бу ҳам кийим номлари ономаларнинг махсус тизими эканлигини кўрсатади. Бу ҳол дастлабки жой номлари (топонимлар) жой – ер (дала, қир, кишлоқ, тоғ)нинг ўзи билан номланганига ўхшайди. Бизнинг бу мулоҳазамизга кўпгина туркий тилларда кийим номи сифатида ишлатиладиган *тўн* сўзининг генетик таҳлили ва семантик тараққиёти далил бўла олади.

Тон (тўн) сўзи туркий тилларда ниҳоятда кенг тарқалган кийим номи бўлиб, Л.Будагов татар тилида *ton* *تون*//*don* *دون*, турк тилида *don* *دون* – тўн, этик, оёқ кийими, қирғиз тилида эса “аёлларнинг ёзги

уст кийими” маъносини англатишини қайд этади¹. Бу сўзнинг турли хил вазифадаги ва турдаги кийим номларини англатгани унинг хом ашёга кўра номланганини тахмин қилишга асос бўлади. Сўзнинг бошқа туркий тиллардаги шакл ва маъноларига эътибор қаратсак, фикримиз янада ойдинлашади. Жумладан, хакас тилида *ton* – “пўстин”², тува тилида *ton* – “пўстин”, “халат”³, нўғой тилида – *ton* “тери”, “тулуп”, шу асосда *tonlav* – “ўлган ёки овланган ҳайвоннинг терисини шилмоқ”, – *tonlyk* “кийимга мўлжалланган тери”⁴, татар тилида *tun* – “тўн”, “пўстин”, *tunalu* – “тери(си)ни шилмоқ”⁵ маъноларида ишлатилади. В.В.Радлов мазкур сўз семантикаси тува тилида *diin*, бошқирд тилида *tejen//tiin* шаклида ишлатилувчи *tin* – “олмахон” сўзига боғлиқ, деб ҳисоблайди⁶. Шу тарзда қадимги туркий тилдаги *tin* сўзининг “тери” маъноси асосида унинг пул бирлиги (ўзбек тилидаги *тийин*, тожик тилидаги *тин*), рус тилидаги *деньги*, корейсча *ton*, удмуртча *tuj* сўзлари ҳосил бўлган⁷. *Tin* сўзининг бу маъноси қозоқ, уйғур, туркман тилларида ҳам мавжуд⁸. мавжуд⁸.

Баён қилинган материаллар *ton* сўзининг дастлаб “тери” маъносини англатганини муайянлаштиради. Бу фикрларга қўшимча тарзда айтишимиз мумкинки, *ton* сўзининг маънолари “асос”, “қатлам” семаларига қадар кенгайган. Бунини Хоразм шеваларидаги *ултан* (*yltan*) сўзи этимологияси орқали кўришимиз мумкин. *Ултан* сўзида *tun//ton*нинг *tan* шаклини олишини *олтин* сўзининг чуваш тилида *ultan*, якут тилида *altan*⁹ шаклида ишлатилишига қиёс қилса бўлади. Ултан, фикримизча, тарихан *ул* ва *тан* сўзларининг

¹ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том II. – СПб. 1871. – С. 753.

² Хакасско-русский словарь. – М.: 1983. – С. 23.

³ Тувинско-русский словарь. – М.: 1968. – С. 415.

⁴ Ногайско-русский словарь. – М.: 1963. – С. 356–357.

⁵ Татарско-русский словарь. – М.: 1966. – С. 556.

⁶ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III. – СПб.: 1905. – 1360–1361.

⁷ Зейналов Ф.Р., Новрузов М.Д. Об этимологии слова *altun*// Советская тюркология. 1984. №5. – С. 48.

⁸ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III. – СПб.: 1905. – 1360–1361.

⁹ Зейналов Ф.Р., Новрузов М.Д. Об этимологии слова *altun*// Советская тюркология. 1984. №5. – С. 45.

бирикувидан иборат. Бунда иккинчи таркибий қисм, юқорида таъкидланганидек, *тан//тон* бўлиб, “асос”, “негиз”, “ўзак”, “ўзан” маъноларини англатади ва *тон* сўзи билан умумийлик касб этади. Сўзнинг биринчи қисми *ул* эса умумтуркий ўзак ҳисобланиб, кўпгина туркий тилларда “катта”, “улкан”, “бош” маъноларидаги *ulu* (улу)¹ сўзи ҳисобланади. Шу ўринда айтиб ўтиш лозимки, айрим айрим шевашунослар Хоразм шеваларидаги *уллы* сўзини *улкән* (Гурлан ҳамда Янгибозорнинг ғарбий қисмида *улқан*)нинг қисқарган шакли деб ҳисоблашади. *Уллы* сўзидаги биринчи унлининг тил орқа, *улкән*да эса тил олди эканлигини эътиборга олиб, бу сўз, бизнингча, айнан *улу* (катта)даги ундошнинг қаватлантириш натижасида ҳосил бўлган. Ундошни қаватлантириш орқали (*қаттиқ*, *иссиқ* каби) маъно кучайтириш туркий тилларда бор ҳодиса. Дарвоқе, Абу Ҳайён ҳам “Китоб ал-идрок”да *ulu* сўзини шу маънода қайд этади². Бизнингча, *улу* сўзининг ўзи ҳам ясама бўлиб, тарихан *ул-* ўзагига *-у* ясовчисининг кўшилиши (бу тарзда феъл ясалишини *уй+у* – “ухламоқ” каби феълларда ҳам кузатамиз) натижасида ҳосил бўлган. “Ул”нинг маъносини “катта”, “асосий”, “бош” деб ҳисобласак, *-у* кўшимчаси билан “катта бўлмоқ”, “улғаймоқ”, “бош бўлмоқ” мазмунидаги феъл ва айни пайтда “катта бўлган”, “улғайган”, “бош бўлган” маъносидаги сифат ҳосил бўлади. Туркий тилларда бу тарзда от, сифат, феъл ҳосил бўлиши бир қадар ўрганилган³. *Улу-* феълига *-қ/-г* кўшимчасини кўшиш орқали эса *улук//улуғ* сўзи ҳосил бўлади. Туркий тиллардаги бир неча сўзни қиёслаш орқали кўришимиз мумкинки, феълдан от ёки сифат ясаган *қ/г/х* (эътибор беринг: чуқур тил орқа ундошлари) феъл англатган маъно асосида ҳосил бўлган предмет ёки шахс, шунингдек, шундай ҳолатга келган маъносидаги сифат мазмунини англатади. Масалан, саваш натижасидаги предмет *савах*, боғлаш (қадимги туркий *ба-* ўзаги) натижасида *баг*, юлиш натижасидаги ҳолатга келган (шу сифатга эга) нарсa *йулуқ* ва ҳоказо.

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1962. – С. 402.

² Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1962. – С. 402.

³ Щербак А.М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках // Вопросы языкознания. – 1975. – №5. – С. 18–29.

Шу ўринда яна бир мулоҳаза: туркий тилларда “катта” маъносида ҳам *улу*, ҳам *улуғ//улуқ* сифатларининг мавжудлиги ва улардан бири *ул+у*, иккинчиси *ул+у+қ* тарзида ҳосил бўлгани (бундай сўзлар сони анча) ўзбек шеваларидаги *қуру* (курук), *ыссы* (иссик) каби сўзлар бир-бирининг фонетик варианты эмас, ўзакдоши деб қарашни тақозо қилмайдими? Таъбир жоиз бўлса, *улу* типигаги сўзлар туркий тиллар ривожининг бу борадаги биринчи этапи, *улуғ* типи эса иккинчи этапини ташкил этади. Шунга кўра, туркий тилларнинг қипчоқ гуруҳига мансуб тил ва лаҳжалар бу бобда нисбатан қадимий биринчи этап белгиларини сақлаб қолган, деган хулоса чиқади.

Ушбу тарзда *улуғ* сўзини қадимги туркий тилдаги *ул-* (юқори бўл-) феълидан ясалган дейиш ҳар жиҳатдан асослидир¹. Фақат унинг таркибини *ул+у+ғ* тарзида кўрсатиш ўринлидир. Қайд этиш керакки, қадимги туркий *юқори бўл-* семаси ҳам “ул-”нинг *асосий бўл-*, *асос бўл*, *бош бўл-* (от сифатида *асос*, *бош*; *ўзак*) семасидан келиб чиққан. Ана шу тарзда *ултан* луғавий жиҳатдан *бош қисм*, *асосий қатлам*, *пойдевор* каби маъноларни беради. Шунинг учун ҳам Хоразм шеваларида ёп (арик)нинг таг қисми (демакки, асосий қатлами, туби) *ултан* дейилади. Масалан, бы салма йапты *ултаныны* алады (Янгибозор) — бу ариқча ёп(арик)нинг энг тубидаги сувни олади. *Ултан* сўзининг луғавий маъносини “асосий қатлам”, “пойдевор” тарзида белгилашимизга унинг воҳа кийим-кечак номлари тизимида *олтан* (Янгибозор ва Гурланда *ултан*) шаклида “тагчарм”² маъносини англатиши ҳам кўрсатади. Бу маъно ҳам маълум мантикий занжир асосида бўлиб, *ултан*нинг “пойдевор”, “тагқатлам” мазмунига таянган. *Ултан//олтан* сўзининг кейинги маънолари натижасида эса “қуйи”, “хокисор”, “паст (табақага мансуб киши)” семаси шаклланган. Буни “ўзга ерда шоҳ бўлгандан ўз ерингда гадо бўл” мақолининг маҳаллий эквиваленти бўлмиш “башқа йерда султан боғаннан озыңны йерыңдә *ултан* бо” мақолида ҳам кўрамыз.

¹ Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. — Тошкент: Университет, 2000. — Б. 389.

² Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 100.

Ултан сўзи Алишер Навоий асарларида “чарм, этик чарми, ултон”¹ маъносида ултонг (уни ултанг тарзида ўқиш мақсадга мувофиқ) шаклида ишлатилган:

Кулли мақсудға ул етти бу йўл сайринда
Ким, тобониға тикан бўлди яна бир ултонг².

Пахта сўзининг манбаларда қайд этилган маънолари махсус тадқиқ қилинган³. “Девону луготит турк”да пахта сўзи учрамаса ҳам, унинг маънодошлари памуг *پامۇق* ва кибаз *کباز* сўзлари қайд этилган ва кибазлик *کبازلىک* эса пахтазор маъносини англатади⁴. Памуқ ва кибаз сўзлари ҳозирги туркий тиллардан ўзбек ва татар тилида момиқ, қорачой тилида памуг, чуваш тилида мамак, уйғурчада киваз, қирғизчада кебез⁵, турк тилида ратик⁶ шаклига эга. XIII-XIV асрлар туркий тилларида пахта маъносида памбуқ *پامبوک*, мамиг *مامىگ*⁷, “пахта билан иш қилувчи киши” маъносида эса памбуқчи *پامبوکچى* сўзлари ишлатилган. Памбуқ мўгул тилида мамуг *مامۇگ* шаклида ишлатилган⁸. Форс тилида пахта маъносида панба *پنبه* (талаффузда памба) сўзи ишлатилади⁹. Илмий номи *Cossypium* бўлган мазкур фитоним паҳлавий тилида (марказий лаҳжасида) *rambak* шаклида¹⁰ ишлатилганига қараб, бу сўз туркий тиллардаги памуқ, памук сўзлари билан алоқадорлигини аниқлаш қийин эмас.

¹ Иброхимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари лугати. – Тошкент: Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 624.

² Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 249.

³ Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1955.

⁴ Кошгарий М. Девону луготит турк. I том. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Тошкент: ЎзФАН, 1960. – Б. 360; 464.

⁵ Маматов Н. Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дис... канд. филол. наук. – Ташкент, 1955. – С. 4.

⁶ Юсуф Б. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча туркча лугат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – Б. 289.

⁷ Мелиоранский П. М. Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ. – Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. 1900. – С. 076; 0113.

⁸ Мелиоранский П. М. Арабъ филологъ о монгольскомъ языкѣ. – Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. Вак. Остр... 9 линия, № 12. 1903. – 90.

⁹ Abdusamadov M. Forscha-o`zbekcha lug`at. – Toshkent: Fan, 2007. – S. 119.

¹⁰ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۱ ص ۲۲۹

Чунки янги форс тили даврида пахлавий тилида *-k* (кадимги форс тилида *-aka*) билан тугаган кўпгина сўзларда *-k* тушиб колган. Масалан, ҳозирги *dasta* пахлавий тилида *dastak* шаклида бўлган. Бу ҳолат генетик қариндошлиги бўлмаган тилларда гаплашувчи халқлар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий муносабатлар жуда қадимийлигини кўрсата оладиган кичик бир фактдир.

Туркий тилларда *ипак* сўзи турли тарихий босқичларда турлича ифодаланган. *Ипак//йипак* ва улар билан боғлиқ *in//jin, inlikçi, inakın* сўзларининг турли шакл ва маънолари хусусида В.В.Радлов¹ ва П.М.Мелиоранский² ишларида маълумотлар бериб ўтилган.

Т.Турсунова “айрим тадқиқотчилар қадим юнон тилида шоҳи маъносида қўлланган “*serikum*” сўзини Ўрта Осиё эронийлари тилидаги “сара” سره сўзидан келиб чиққан деб қарайдилар. Бу факт Хитой шоҳисининг ғарбга Ўрта Осиё орқали ўтганини кўрсатади”, деб ёзади³. *Сара* сўзининг маъноларига эътибор қаратсак, бу фикр янада ойдинлашади. Луғатларда унинг *тоза* (қалбакининг зидди); *яхши, тўғри, бенуқсон ҳар бир нарса* (ушбу маъно ҳозир Хонқа шеvasида кенг қўлланилади); *оқ ҳарир* (ипак); *ҳар бир нарсанинг асли* каби маънолари изоҳланган. *Саранинг* оқ ипак маъноси араб тилига *сарақ* سرق тарзида ўзлашган⁴. Бизнингча, *serikum* ушбу *сарақ* сўзининг юнон тили фонетикасига мослашган шаклидир. Форс тилида ипак маъносидаги *абришум* ابریشم сўзи полисемия натижасида мусиқа асбобининг тори деган мазмун ҳам касб этган. Бу, албатта, ипакдан қилинган торлар хусусида бўлиб, тор(мусиқа асбоби)нинг тори санъаткорлар орасида *сим* деб аталишига ўхшайди. Пахлавий тилида *aparêshum* бўлган мазкур сўз ҳозирги эроний тиллардан гилон, ярний, натанзий, симнон, шаҳмирзодий, ишкашим, вохон тилларида *abrishum, avrishum, avrisham, awirshum, öwrishum, æbrishim, brêshum, varshūum* шаклларида

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I. — СПб. 1893. — С. 1564.

² Мелиоранский П.М. Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ. — Санкт-петербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. 1900. — С. 58, 12.

³ Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 38.

⁴ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۲ ص ۱۱۲۰

ишлатилади¹. *Абришим* ипак маъносида араб тилига *абрисим* ابريسم (*ибрисам, ибрайсам*) шаклида ўзлашган².

Ўрта Осиё халқларининг юнгдан фойдаланиш тарихи ҳам ниҳоятда қадимий. Юнг сўзи манбаларда қуйидаги шаклларда учрайди: “Девон”да *јуң* (*кiзiзлiк јуң* – кигизга мўлжалланган юнг)³, “Ат-тухфа”да *јуң* يونگ, *јарақ* ياپاق, *јувiн* يون⁴. Ушбу икки манбада бу борада берилган маълумотларнинг муҳим жиҳатларига эътибор қаратсак, “Девон”да келтирилган *кiзiзлiк јуң* бирикмаси орқали юнг хом ашё сифатида кийим-кечак учун қадимдан қўлланиб келаётгани маълум бўлади. Чунки *кигиз* қадимда *ki(ð)iz* шаклида ишлатилган⁵. “Девон”да бу сўз *кiзiз* – кигиз, наMAT, *kiwiз* – уйга солинадиган кенг ва энли палос⁶ (“Қутадғу билик”да бу маънода *йадым* сўзи ишлатилган⁷) маъноларида қайд этилган. Шу маълумотлар асосида *кiзiз//kiwiз* ва *kijim* (кийим) сўзлари ўзакдош эканини аниқлаш қийин эмас. Чунки *кийим* сўзи ҳам қадимий манбалар, жумладан, “Қутадғу билик”да *kädim* шаклида қўлланилган⁸. *Юнг* (*јун*) сўзининг “Ат-тухфа”да қайд этилган *јувiн* يون шакли ўзбек тилидаги “юпун” сўзининг шаклий ва маъновий тараққиётини белгилашда муҳим факт бўла олади.

В.В.Радлов уйғур, чиғатой, олтой ва бошқа тилларда *јуң* сўзининг юнг, пат маъноларида қўлланишини қайд этар экан, *јуңчи* усмонли турк тилида юнг билан савдо қилувчи; фабрикант маъноларини беришини таъкидлайди⁹. Усмонли турк тилида *јуңчи*

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دكتور محمد معين . تهران . امير كبير . جلد ۱ ص ۸۲

² Ан-наъим. Арабча-ўзбекча лугат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2005. – Б.7.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I жилд –Тошкент: ЎзФАН, 1960. – Б. 347.

⁴ Аттухфатуз закияту филлугатит туркия. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.223; 198; 205.

⁵ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.–Л., 1951. – С. 394.

⁶ Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I жилд –Тошкент: ЎзФАН, 1960. – Б. 347.

⁷ Содиков Қ. “Қутадғу билик”нинг тил хусусиятлари// Ўлмас обидалар. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 301.

⁸ Содиков Қ. “Қутадғу билик”нинг тил хусусиятлари// Ўлмас обидалар. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 301.

⁹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. III. – СПб. 1893. – С. 597–598.

фабрикант маъносини беришини шу тилдаги *iplikci* сўзи билан қиёслаш мумкин. Чунки *iplik* усмонли турк тилида “ипак” маъносини берган бўлса¹, ҳозирги турк тилида “ип” мазмунини ифодалайди². Табиийки, *juңci* дастлаб “юнг савовчи, юнг титувчи” (халлож) маъноларини англатган³. В.В.Радлов томонидан уйғур тилида *йун чоран* – юнг пайпоқ номи қайд этилиши Хоразм воҳаси туркий тилларида *жоран//жорран* сўзи ўзбек тили лексикаси учун субстрат элемент эканлиги ҳақидаги фикрларимизни қатъийлаштиради.

Пўстин сўзи *пўст* ва *-ин* қисмларидан ҳосил бўлган. *Тери* маъносида “пўст” сўзи “Авесто”да *pasta* шаклида учрайди. Паҳлавий тили даврига келиб, *pōst* шаклини олган. *Пўстин* паҳлавий тилида *pōstin* тарзида ишлатилган⁴. *-ин* қўшимчаси отлардан асос англатган мазмунга эга, ўхшаш маъноларида сифат ясовчи қўшимча ҳисобланади: *заррин* (зарли), *сиймин* (кумушли, кумушсимон)⁵. Кейинчалик *пўстин* сўзида отлашиш юз берган.

Пашм сўзи хусусида М.Муъин қадим зардуштий манбаларидан бўлган “Шайаст-нашайаст” тадқиқотчиси Тавадия (Tavadia (Jahangir C.) Shâyast nê shâst. Edited, translated with introduction and notes. Hambourg. 1930. – p. 124.)га асосланиб, “инсон, шунингдек, айрим ҳайвон ва ўсимликлар танасидаги тук” маъносидаги бу сўз паҳлавий тилида ҳам *pashm* шаклида бўлганини қайд этади⁶. Ҳалвонинг маълум тури *пашмак* (Хоразм-ўғуз лаҳжасида *пешмәк*) сўзига қиёсан айрим сўзлар, хусусан, ономалар таркибидаги *-ак* шакл ясовчи (кичрайтириш-эркалаш) эмас, сўз ясовчи вазифасини бажаришини кўрсатади. Бу асосда юзага келган *пашмина* сўзи ҳам юнгдан тўқилган уст кийими маъносини англатган.

¹ Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 38.

² Юсуф Б. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча туркча лугат. – Тошкент, 1993. – Б. 80.

³ Мелиоранский П.М. Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ. – Санкт-петербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. 1900. – С. 0119.

⁴ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . جلد ۱ ص ۴۲۷

⁵ Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1963. – С.

⁶ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . جلد ۱ ص ۴۱۰

эга, оқ теридан бўлган этик кияр эдилар. Бу этик баланд пошналар, узун, тепа қисмига “сичқон думи” мисол ингичга камар тикиб кўйилган эди¹. Бу этиклар очик рангли кўй терисидан бўлганлиги туфайли халқ орасида *оқ мурт этик* ёки *оқ пушта*² номлари билан ҳам машхур эди. Улар мустаҳкам йигирилган, пишиқ иплар билан тикилиб, пошнаси кўпинча ёғочдан тайёрланган. Этиклар ичидан маҳсича – *тагди*³ кийилган. Тагдининг юқори қисмига нақшлар солинган бўлиб, у этикнинг тепасидан кўриниб турган.

Хива хонлигида юмшоқ этикка ўхшаган оёқ кийим маҳси (масси) кенг тарқалган бўлиб, уни эркаклар ҳам, аёллар ҳам кийганлар. Одатда оёққа дастлаб маҳси кийилиб, кейин унинг устидан кавуш кийилган. Дастлаб бундай оёқ кийимларни диний уламолар, савдогарлар, зодагонлар кийган бўлса, кейинчалик аҳолининг бошқа қатламлари вакиллари ҳам кийганлар. Маҳси турли рангларда бўлиши, гуллар билан безатилган бўлиши мумкин эди. Бироқ мамлакатда маҳсининг кўй терисидан тикилган, қора рангли тури кенг урф бўлган. Ёзги эркаклар оёқ кийими *чориқ* бўлиб, у хом терининг силлиқ томони ичига ўгирилиб тикилган. Унинг таг қисми оқ этикка ўхшаган, аммо пошна ва тепа қисмига эга бўлмаган. Одатда у оёққа туя жунидан йигирилиб, тайёрланган, пойафзалнинг орқа қисмига тикилган тери парчаси иккита тешик орқали маҳкамланган боғичлар билан боғланиб кўйилган. Туркманлар шу каби оёқ кийимни “чока” деб атаганлар⁴.

XIX асрда Хоразмда оёқ кийимлар ишлаб чиқариш турли савдо-хунармандчилик марказларида фаол амалга оширилган. Уларнинг ичида Хива ва Хонқа шаҳарлари алоҳида ажралиб турар эди⁵.

¹ Джаббаров И.М. Ремесло узбеков ножного Хорезма в конце XIX начале XX в. //Занятия и быт народов Средней Азии. Л., 1971. С. 143

² Задыкина К. Л. Узбеки делты Амударьи. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948. М. . 1952. С. 378.

³ Қаранг. Хива давлат хужжатлари. II том. Т., 1960. Изох: 7-дафтар, 20 варак, 375-б

⁴ Задыкина К. Л. Сазонова М. В. Мужская одежда узбеков Хорезма в конце XIX – начале XX в. //Костюм народов Средней Азии. – С. 165.

⁵ Задыкина К. Л. Сазонова М. В. Мужская одежда узбеков Хорезма в конце XIX – начале XX в. – С. 165.

Хуллас, Хоразмда хунармандчиликнинг йирик тармоғи бўлган оёқ кийимлар ишлаб чиқаришга ихтисослашган кўплаб хунар турлари мавжуд бўлиб, маҳаллий усталар турли-туман сифатли, пишиқ тикилган оёқ кийимлар ишлаб чиқарганлар. Хоразм худудида ўзига хос кийиниш маданияти шаклланган бўлиб, хунармандлар воҳанинг иқлим шароити, аҳоли талабларини ҳисобга олиб оёқ кийимлар ишлаб чиқарганлар.

1.2. Вазифасига кўра номлаш тамойили

Кийим-кечак номлари тизимида айримларининг номи улар бажарган вазифалари ва мўлжалланган мақсадларини назарда тутган ҳолда юзага келган. Улардан баъзиларининг маъноларига тарихий-этимологик тавсиф жараёнида ойдинлик киритиш мумкин бўлади.

Башибав//башиорав Хоразм-қипчоқ лахжасида *ромал//оромал*-нинг синоними сифатида ишлатилади. Тарихан икки таркибий қисмдан иборат бу сўзнинг *баши* – “бош” ва *бав* – “боғ” қисмларидан иборатлиги маълум. Бу сўзни бошқа туркий тилларга қиёсан таҳлил қилсак, унинг бошқирд ва татар тилларида *кашмау* шаклида шу маънони англатишини кўрамиз. Чуваш тилидаги *хушпу* (қадимда турмушга чиққан аёлларнинг тангалар билан безатилган бош кийими) сўзи ҳам *башибав//кашибау*нинг фонетик ўзгаришга учраган шакли ҳисобланади¹. Чуваш тилининг айрим шеваларида мазкур сўзнинг *пушпу* шаклида ишлатилишидан унинг биринчи компоненти *хуш (кош) //баши* эканлигини белгилаш имконияти бор². Ўзбек шеваларидаги *в-ғ* ёки *ғ-в* фонетик ходисаси маълум. Шунинг учун ҳам ўзбек тилининг бошқа шевалари ва айрим ёзма манбаларда *башибағ* сўзи *рўмол, рўпак* маъноларида изохланган³. В.И.Сергеев ушбу сўз бошқа қариндош бўлмаган тилларга ҳам тарқалганини қайд этади. Масалан, русча *кошпа* (чуваш аёлларининг бош кийими), молдованча *ошпу* (келинларнинг тўйда киядиган, тангалар билан безатилган бош кийими), удмуртча *кашпу*

¹ Егоров В.И. Этимологический словарь чувашского языка. – Чебоксары, 1964. – С. 313.

² Сергеев В.И. Чередование *к-п (п-к)* и явление метатезы *пк* и *кп* // Советская тюркология. 1982. №2. – С.53.

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. IV. – СПб. 1911. (– М.: 1962). – С. 1561.

(зодагон аёлларнинг бош кийими) каби¹. Айрим туркологлар томонидан туркий асосларнинг катта қисми ундош+унли тарзида шаклланганлиги хусусида фикрларга² асосан, *баг*// *бав* сўзининг ўзи ҳам ясама деган хулосага келамиз. Ҳақиқатан ҳам, Э.В.Севортян бу борада С.Маловнинг мазкур сўз *ба-* (боғламоқ) ўзагидан ҳосил бўлгани ҳақидаги фикрларини тасдиқлайди³. Агар олим бу сўзни *уйу* (ухла-) феълидан ҳосил бўлган *уйуқ*(у) сўзига киёслаганини эътиборга олсак, туркий тилларда *қ/з/х*⁴ ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предметни билдиради, деган фикрга борамиз. Буни эски ўзбек тилидаги *қа+ма+қ* // *қа+ба+қ* (ўзбекча *қомоқ*) сўзларига киёсан ҳам кўришимиз мумкин⁵.

Бош ўров (шимолий туманлар) ҳам ўзига хос бош кийимдир. Бунинг учун бошга дўппи ёки қалпоқ кийилиб, унга саллага ўхшатиб рўмоллар айлантириб ўралган. Аёлларнинг ёши улғайган сайин рўмоллар сони ҳам ортиб бораверган. Аёллар 40 ёшдан ошгандан кейин оқ лачак сингари оқ рангли бош ўров ўрашган ва ундаги рўмолнинг учи орқадан белга тушиб турган. Бош ўров устидан катта рўмол ёки чопонсифат ёпинчиқ ташлаб олинган. Шимолий туман аёллари бу ёшда қозоқ аёлларининг кимишекига ўхшаш оқ лачак кийиб юришган. Лачак устидан 5 метрли оқ матодан иборат бош ўров ўралган. Баъзи туманларда бош ўров пастрок, баъзиларида баландрок, шохсимон шаклда бўлган. Бош ўров Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудида яшовчи айрим ўзбек уруғлари (қўнғирот, жуз) аёлларининг бош кийимларига жуда ўхшашдир. Бунга сабаб, уларнинг этник келиб чиқиши бир эканлигидадир.

Кулақчын — кулоқни қоплаб турувчи бош кийими.

Чиишвэнт. Мазкур ном тарихан икки қисмдан иборатлиги аён: *чииш+вэнт*. Номнинг биринчи компоненти биз ушбу сўзни таҳлилга

¹ Сергеев В.И. Чередование *к-п* (*п-к*) и явление метатезы *пк* и *кп* // Советская тюркология. 1982. №2. — С.53.

² Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня **қа* в алтайских языках // Тюркская лексика и лексикография. — М.: Наука, 1971. — С. 14.

³ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. — М.: Наука, 1962. — С.53;208.

⁴ Мавзумизга оид *савах*, *балақ* сўзлари этимологияси хусусида иккинчи бобда сўз юритамиз.

⁵ Бу ҳақда шу бобда *тон* сўзи таҳлилида ҳам сўз боради.

тортган тамойилга кўра “юз” маъносини англатиши керак. Ҳақиқатан, мазкур сўздаги *чиш* компоненти эроний тилларда “юз” маъносини берувчи “чехр(а)” билан боғлиқдир. “Бурхон-и котеъ”да “чехр араб тилидаги “важҳ” каби “юз” маъносида, шунингдек, асл зот (уруғ, мабдаъ) маъноси ҳам бор”, деб изоҳланади. Чехр(а) “уруғ”, “насл” маъносидаги авестовий *chitpra* сўзи билан тарихан алоқадордир. Қадимги форс тилида ҳам шу шаклда бўлган бу сўз “асл” маъносидан паҳлавий тилида *chihr* шаклида “юз” маъносини касб этган¹. В.С.Расторгуева ва Е.К.Молчановалар қадимги форс тилидаги *čidra* ҳамда хинд тилидаги *citrā* (юз) сўзларининг тарихий тараққиёт давомидаги фонетик ўзгаришларини кўрсатиб берганлар². Эроний тиллар ўртасидаги узоқ йиллик товуш ўзгаришлари натижасида бу сўзнинг хоразмий тилида *чишт* шаклида бўлгани эҳтимолдан узоқ эмас, деган хулоса чиқариш мумкин. Бундан ташқари, Хоразмда туркий тилнинг мутлақ ғолиблиги, воҳада бошқа эроний тилларда гаплашувчи халқлар (жумладан, тожиклар)нинг доимий истиқомат қилмаслиги айни пайтда айрим умумэроний сўзларни асл шаклидан узоқлаштириши ҳам табиий ҳол эди. Ш.Носировнинг “Шевалар лексикасининг соҳалар бўйича группалари” тадқиқотида *чачвон* сўзи Тошкент, Жиззах шеваларида *чәчвән*, Қарноб шевасида эса *жәшвән* тарзида ишлатилиши қайд этилиб, бу сўзнинг тарихий манбаси “тожикча *чаши* – кўз ва *банд* – беркитиш” деб изоҳланади³. Бизнинг мулоҳазамизча, мазкур сўзнинг иккинчи қисми “беркитиш” маъносида бўлса, биринчи қисми “чашм” – кўз бўлиши мантиқан унча мутаносиб эмас. Шунинг учун, *чач* сўзини *чаши* каби чехра (юз) сўзининг фонетик шаклларида бири деб ҳисоблаш мазмунан тўғри бўларди. Эроний тиллардаги товуш ўзгаришлари қонуниятлари ҳам бу мулоҳазани рад қилмайди⁴. *Чаши* сўзи кўпгина эроний тилларда шу шаклга эга.

شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۲ ص ۷۴

² Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Среднеперсидский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С. 43.

³ Носиров Ш. Шевалар лексикасининг соҳалар бўйича группалари// Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: 1991. – Б. 162.

⁴ Стеблин-Каменский И.М. Бактрийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С.339–340.

Жумладан, унинг сўғд тилида *šašt* шаклида бўлгани маълум¹. Мундошининг сўз ўртасида тушиб қолишини изоҳлаш қийин. Бизнингча, *чаши* сўзи *чачвон* эмас, *чиммат* сўзи таркибида бор. Бундан ташқари, *чачвон* сўзининг *вон* қисмини сўз охиридаги икки мундошнинг бири тушиб қолиши кўп учрайдиган фонетик ҳодиса эканини эътиборга олиб (*хурсанд-хурсан*), эроний тиллардаги *банд* – *ванд* – *вант* сўзлари билан изоҳлаш мумкин бўлса ҳам, мазкур сўзнинг иккинчи компоненти *ван* (*-бон*) бўлиши ҳам эҳтимолдан йироқ эмас. Чунки, *-бон* қўшимчаси “сақловчи”, “тутиб турувчи” маъносида нарс-буюм номи ясаши ҳам мумкин. Умуман, мазкур қўшимча ҳозирги форс, тожик, дарий тилларда қуйидаги мазмунларни ифодалайди:

1. Шахсининг касб-кори, машғулоты турини англатади. Масалан, *боғбон*, *дарбон* каби.

2. Мансаб номларини ясайди: *марзбон*, *посбон*.

3. Феълнинг ўтган замон ўзагига қўшилган ҳолда ҳам касб-кор номини ясайди: *дидбон* каби.

4. Нарса-буюм номини ясайди: *соябон* каби².

Тадқиқотчилар *-бон* қўшимчаси “сақловчи, муҳофаза қилувчи” маъносида “Авесто”да *rapa s-ṭs-a* шаклида учраши, санскрит тилида ҳам худди шу шакл ва маънони англатгани ва пахлавий тилида *rāp* шаклида ишлатилганини аниқлаганлар³. *Чачвон* сўзи ифодалаган кийим “кўзни беркиш” эмас, юзни тутиш, сақлаш вазифасини бажарган.

Ушбу сўзлардаги *-вант*, *-ван*, *-мат* компонентларини бошқа сўзлар тахлили орқали кузатиш юқоридаги фикрларга бир оз ойдинлик киритади. Жумладан, Хоразм шеваларидаги “кийим илиб қўйиш учун мослама” маъносидаги *тирвонт* сўзи таркибидаги *вонт* эроний тиллардаги *банд* сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир. *Тирбанд* сўзининг этимологиясига назар ташласак, унинг биринчи қисми *тир* ўқ маъносини беради. Мулоҳазамизча, илгари хонадонларда (одатда бутун уруғ, яъни туғишганлар ота-оналари

¹ Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981. – С.422.

² Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе: Ирфон, 1973. – С. 141.

³ Ўрозбоев А. «Риёз уд-давла»да *-бон* компонентли ижтимоий-сиёсий лексикага мансуб сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. – №1. – Б.109.

билан катта ҳовлиларда истиқомат қилишган) ўқ-ёй, кейинчалик милтиқ бўлиши одатий ҳол бўлган ва ов ёки мудофаа учун мўлжалланган ўқлар махсус илгич – тирбанд (тирвант)ларда осиглиқ турган. Кейинчалик тирвантнинг ўқ илгич маъноси кенгайиб, вазифадошлик асосида “илгич (вешалка)” маъносига ўтган. Адабий тилимиздаги *тирбанд* сўзи эса ушбу сўз билан кейинчалик омонимлик касб этган бўлса ҳам, уни форсий *дарбанд*¹ сўзининг “биқиқ, тор; ўтиш қийин бўлган жой” маънолари билан изоҳлаш ўринлидир: Йўл *тирбанд* бўлди – йўл тор (ўтиш қийин) бўлиб қолди.

-*вант*//*-ван*//*-мат* компонентли сўзлардан бири *пеишмат* бўлиб, Тошкент шевасида “узун нимча” (*пеишмат* тьктървамман) маъносини англатади². Шунга кўра, *пеишмат* луғавий жиҳатдан “олд томонни тўсиб турувчи” деган маънони англатади. Бу ҳам кийим-кечакларни вазифасига кўра номлаш тамойилига мисол бўла олади. Шу ўринда *-банд*//*-ванд* сўзларининг бошқа мустақил сўзларга бирикув жараёнида сўз ўртасида *-мат* шаклини олиши Хоразм шеваларидаги *нурмат* сўзи этимологиясини ҳам ойдинлаштиришга ёрдам беради. *Нурмат* ёки баъзи шеваларда *нурвәнт* шаклида қўлланиладиган бу сўз уй ҳайвонларини боғлаб қўйганда ип йигирилиб кетмаслиги учун бир-бирига кавшарланган ҳолда айланадиган икки ҳалқанинг номи. Айрим шеваларда бу сўз ўзининг тўлиқ шаклида – *нурматъгардан* (Қўшқўпир, Ғазовот) тарзида ишлатилади. Ушбу сўзнинг биринчи қисми (нур) эроний *мури* موری сўзининг “тўқилган аркон” маъносидан келиб чиққан³. Ҳозирги форс тилида сўзнинг ушбу маъноси мавжуд эмас.

Сўз ўртасида *м<в* ва *м>в* ҳодисасини юқоридаги мисоллардан ташқари *кәсәлмәнд*//*кәсәлвәнт* каби сўзларда кузатамиз.

Барча ўзбек шеваларида маълум фонетик фарқлар билан қўлланилувчи *оромал*//*ромал* (ад. орф. рўмол) сўзи “хотин-қизларнинг бош кийими” деган маънони англатади⁴. Бу сўз

¹ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 617.

² Носиров Ш. Шевалар лексикасининг соҳалар бўйича группалари// Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: 1991. – Б. 163.

³ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۴ ص ۲۰۰

⁴ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 76.

таркибан икки қисмдан иборат: *ру/рў* – юз ва мол. Иккинчи компонент мол *مال* *молидан* *مالیدن* феълининг ҳозирги замон негизидир¹. Бу феъл ҳозирги форс тилида 1) ишқаламоқ, уқаламоқ; 2) суртмоқ, суйкамоқ каби маъноларни англатади². *Дастмол* сўзи таркибидаги мол ушбу маъноларнинг иккинчиси асосида юзага келган. *Дазмол* (аслида дарз+мол)³, *мола*, *гилмола* (Хоразм-қипчоқ лаҳжасида *йилмала*) каби сўзларда мазкур компонентнинг “текисламоқ” маъноси кўзга ташланади. Бизнингча, рўмол дастлаб юзни артишга мўлжалланган бўлиб, кейинчалик “бошга ўрайдиган мато” маъносини касб этган. Кейинчалик эса сўзнинг маъноси кенгайиб, юз-қўлни ювганда артинишга мўлжалланган мато маъносига ўтиб, *рўмолча* ва *қўлрўмол* (Хоразм шеваларида *қорромал*) шаклида фарқланган.

Лачак – хотин-қизларнинг бош кийими⁴. Лачак энг асосий бош кийимларидан биридир. Уни аёллар фарзандли бўлгач, кийиб юришган. Кейинги вақтларда она биринчи набира кўргач, лачак ўраш одати пайдо бўлган. Лачак ўраш ҳам махсус иримлар билан боғлиқ бўлиб, бу иримлар қадимдан мавжуд.⁵

Лачак таҳя ҳамда уни маҳкамлаш учун ёнларига иккита ип тикилган бош кийимидир. Иплар жағнинг тагидан ўтказиб боғлаб олинган. Таҳя рўмолнинг кийиб олинган ва энига тикилган бир неча бўлақларидан иборат ички рўмол билан ёпилган. Жағнинг тагидан боғланадиган оқ боғламлар қат-қат тахланиб, икки учи таҳяга қистириб қўйилган. Маҳаллий шойидан қилинган, хошияли, попукли, орқадан этак томон тушиб турувчи шарф кўринишидаги “дум” лачакнинг ўзига хос қисмидир. Бунинг учун шарф энгакка томон йирик қатламларда букланган ва рўмоллар билан ўраб чиқилган таҳя атрофидан бир неча маротаба айлантирилиб, учлари орқага ташлаб қўйилган. Шарфнинг букланган ва бош кийими бўйламасига қўйилган бўлаги тагига пахта қўйилиб, баланд қилинган. Лачакнинг орқа томони қат-қат қилиб тахланган узун

¹ Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983. – С.

² Abdusamadov M. Forscha-o'zbekcha lug'at. – Toshkent: Fan, 2007. – S. 445.

³ Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. – Тошкент: Фан, 1978. – Б.

⁴ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 76.

⁵ Нуруллаева Ш. Хоразм анъанавий кийимлари. – Тошкент, 2013. – Б. 65-66.

рангли кимхобдан кесиб олинган бўлак билан маҳкамланган. Лачакнинг бу кисми "устлик" деб юритилган. Лачак албатта гўзmunжик, бутундирнак ҳамда эгасини турли боло-қазолардан, ёмон кўзлардан асровчи, учларига куш патлари ўрнатилган "пархона" деб номланган заргарлик буюмлари билан безатилган. Катта ёшдаги аёллар оқ лачак кийгач, бош кийимидан барча безакларни олиб қўйишган. Бундай лачакнинг барча қисмлари оқ мато ва рўмоллардан иборат бўлган. Рўмоллар кейинчалик тўғнағич билан эмас, балки боғич иплар — белвак билан маҳкамланган. Кампирлар лачаги учун ҳар бири 2-3,5 м узунликдаги 3-5та рўмол ишлатилган. Шимолий Хоразм аёлларининг лачаги шакли ва бичими жиҳатидан қорақалпоқ аёлларининг дубулғасимон саукеле бош кийимига ўхшаб кетади. Қорақалпоқ саукелесининг орқа қисмида ҳам лачакдаги сингари «дум» бўлиб, унинг бирдан-бир фарқи кашталанишидадир. Бундай «дум» бошқирдларнинг кэлэпуш, удмуртларнинг айшон каби қадимги бош кийимларида ҳам бор. Бу эса, нафақат Ўрта Осиё, балки бошқа ҳудудлар халқлари ҳам қадимдан муштарак этник анъаналарга эга бўлганлигини билдиради.

Ушбу сўз Қашқадарё шеваларида *лэчэй* шаклида ишлатилади¹. Мазкур луғатда Хоразм фольклор материалларидан "йазған хатим саңа барып йеттимэ, *лэчэкли* жуванға кавниң кеттимэ" мисралари ҳам мисол тариқасида келтирилган. Д.Абдурахмонов ушбу сўзни Избосган шевасида *кулә//култә*, Қашқадарёнинг айрим шеваларида *льчэй//льчэк* шаклида қўлланишини кўрсатади². Ушбу сўз форс тилида ҳам ишлатилиб, унинг маъноларидан бири "Луғатнома"да "аёллар ва болалар бошига ўраладиган учбурчак рўмол; калута" деб изоҳланганки, бу, биринчидан, лачак фақат аёлларга хос бош кийим бўлмай, қадимда болаларга ҳам иссиқ ёки совуқдан сақлаш мақсадида ўрапганини билдирса, иккинчидан, изоҳда унинг синоними сифатида ишлатилган *калута* сўзи мазкур бош кийимнинг Избосган шевасидаги параллел номи тавсифига маълум даражада ойдинлик киритади. Шуларга асосан лачак туркий ва эроний халқлар учун муштарак кийим номи деган хулоса

¹ Ўзбек халқ шевалари лексикаси луғати. — Тошкент: Фан, 1971. — Б.172.

² Абдурахмонов Д. Ўзбек шевалари лексикасининг тараққиёт манбалари ва улардаги лексик фарқлар // Ўзбек шевалари лексикаси. — Тошкент: 1991. — Б. 78.

чиқаришимиз мумкин. Ушбу манбада *лачак* сўзига яна қуйидаги изох берилган:

2. Гиламчиликда махсус гул тури (тархи).

3. Аёлларнинг уч қиррали рўмоли.

Гарчи қайд этилган манбада форс тилида лачак болалар бош кийими сифатида ҳам изохланган бўлишига қарамай, унинг юқорида келтирилган учинчи маъноси кўпроқ истеъмолда эканини кўрамиз. Чунки, форс тилига оид “Фарҳанги Рашидий”, “Фарҳанги Жаҳонгирий”, “Ғиёс ул-луғот”, “Мунтахаб ул-луғот”, “Бурҳони қотеъ” каби қадимий луғатларда унинг “аёллар бош кийими” маъносигина берилган. Бу фикримизга форс мумтоз адибларидан Мулло Муҳсин Файз Кошоний қаламига мансуб

Гар ту марди, бо ҳавойи нафс мекун корзор,

В-арна монанди занон чодур ба сар банд-у *лачак*¹ –

яъни, “агар сен мард бўлсанг, нафс хою ҳаваси билан қаттиқ кураш олиб бор. Агар шундай қилмасанг, аёлларга ўхшаб бошингга чодир(а) ва лачак ёпиниб ол!” байти ҳам далил бўла олади.

Лачак докани бир неча бор айлантириб, махсус тахлам билан ўралади. Эркаklar бош кийими саллага ўхшаб чулғанади. Лачакни аёллар маълум бир ёшга етганда хос урф-одат билан ўрашади ва шу тарзда *лечак тойи* этнографик лексикаси юзага келган². Қайд этилганидек, Қашқадарёнинг айрим шеваларида лачак маъносида *лъчэй//лъчэк* номининг қўлланиши ушбу бош кийимининг ўралиш тартиби билан боғлиқ. Мазкур сўзнинг этимологияси форсий *печ* *چ* сўзига алоқадордир. *Печ//тич* сўзи форс тилида *ўраш*, *ўралиш* маъноларини беради³.

“Бурҳони қотеъ”даги маълумотларга кўра, қадимда лачак жавоҳир ва дурлар билан безатилган ҳолда ҳам ўралган⁴. Тадқиқотчиларнинг фикрича, *лечак* сўзининг этимологияси *очик*, *яланг(қат)* маъносидаги *луч* сўзига бориб тақалади⁵. Ушбу изохни берар экан, М.Муъин бу сўзни *лук* сўзи билан қиёслашни таклиф

¹ Dorj 3. Kitabha. Al-rams. www. mehkrarkham. com.

² Воҳа этнографик лексикаси бўйича мутахассис Й.Бобожонов маълумотидан..

³ Персидско-русский словарь. Том 1. – М.: Русский язык, 1983. – С. 321.

⁴ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . جلد ۲ ص ۱۸۹۱

⁵ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . جلد ۲ ص ۱۹۱۰

этади. Ҳақиқатан ҳам, *очиқ*, *яланг* маъносидаги *лух//лурч//рух* (ч – х фонетик ҳодисаси эроний тилларда кузатиладиган ҳолат) юз, *чеҳра* маъносидаги *рух* (*рухсор*, *гулрух* сўзларидаги каби) умумий манбага эга. Аникроғи, тил тараққиёти давомида сўзнинг ҳар иккала маъноси алоҳида фонетик шаклларни олган. *Рух* сўзи аслида юзнинг ўзини эмас, чаккани англатади. Буни Абу Тоҳирнинг “Лугати форс” асаридаги қуйидаги байт ҳам кўрсатади:

Як рухи ту Моҳ-у он дигар рух Зухра,
Зухра ба Акраб нишаста, Моҳ ба Харчанг¹.

(Таржимаси: сенинг бир чакканг Ой ва яна бир чакканг Зухра. Зухра акраб буржида бўлса, Ой қисқичбақададир).

Юқоридаги маълумотлар умумлашмаси *лэчэк* сўзининг “чакка” маъносидаги *рух//лурч//лур* сўзига алоқадор деб ҳисоблашимизга асос бўлади. Бунда лачак юзни икки чаккага қадар қоплаб ўраши назарда тутилганини эътиборга оламиз. Бу эса *лэчэк*нинг вазифасига кўра номлаш тамойили асосида аталган хос кийим номларидан бири эканини кўрсатади. -ак эса ўзак мазмунига мувофиқ сўз ясовчи сифатида тааллуқлилиқ маъносини англатиши мумкин.

Пайжамма – лозим, хотин-қизлар иштони². Бу сўз тарихан икки қисмдан иборат: *пай+жамма*. Сўзнинг биринчи компоненти *па* эроний тиллар учун умумий сўзлардан ҳисобланиб, ҳозирги форс тилида *по* ۛва *пой* پای шаклларида *оёқ* (унинг ўзбек тилидаги *оёқ* сўзи каби бир неча кўчма маънолари ҳам мавжуд) маъносида ишлатилади³. *По* (*пой*) шу маънода қадимги эронийда *pād* шаклида қўлланилган⁴. Унинг биринчи ундоши кўпгина эроний тилларда *р* тарзида бўлиб, айримларида *ғ*га ўтган. Жумладан, астий тилида *оёқ* маъносида *fād* сўзи ишлатилади⁵. *Жома* эса “кийим” маъносида кўплаб Ҳинд-Европа тилларига оид сўзлардан бири сифатида қадимги ҳинд тилида *уат* (ҳимоят, устки қатлам), паҳлавий тилида

شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۲ ص ۹۲

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.– Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б.73.

³ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 253–255.

⁴ Бу ҳақда падаш сўзи таҳлили ҳам сўз юритамиз.

⁵ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۲ ص ۱۲۸۱

yâmak, jâmak, кадимги форс тилида *yâhta* шаклида бўлган ва юнон тилидаги *Zôta* билан умумий ўзакка эга¹. Табиийки, айнан “оёкқа кийиладиган кийим”, “оёкни ўраб турувчи” маъносидаги ушбу сўз аёллар иштонининг эвфемик ифодасидир. Ўзбек тилида ушбу кийим номи яна *лозим, лозима, эзор* каби эвфемик ифодаларига эга². Хоразм шеваларида ҳам унинг *лазым, лазыма* каби эвфемизмлар билан ифодаланиши қайд этилган. Қизиги шундаки, О.Мадрахимовнинг маълумотларидан илгари ушбу икки сўз ўзаро фаркланганининг гувоҳи бўламиз: *лазым* – лозим, эрлар иштони, *лазыма* – лозима, хотин-қизлар иштони³. Лекин ҳозирда адабий тилдаги каби ҳар иккала сўздан ҳам иккинчи мазмун англашиладиган бўлиб қолган. Бу сўзни бошқа тиллардаги ифодасига чоғиштириш мавзуга доир қизиқарли фактларни беради. Масалан, осетин тилида *иштон хælaf*, шу кийимга мўлжалланган мато *хælafлу, иштонча* эса *хælafлу k'ax* деб аталади. Шу тилда аёллар иштонининг эвфемик ифодаси эса *wæragæmbærzæn* бўлиб, айнан “тиззани ёпиб турувчи”, “тизза ёпинчиги” деган маънони берар экан⁴. В.И.Абаев остетинча *хælaf* сўзи борасида қиёсий-тарихий тилшунослик асосчиларидан бири ва этимологияни фан тармоғи сифатида шаклланишида катта хизмат қилган Август Потт олиб борган тадқиқот натижаларини баён қилади. Август Потт осетинча *хælaf* сўзини лўлилар тилидаги *xolov, xolluf* – иштон ва *xollova* – пайпоқ сўзларига қиёслайди. Лўлилар тилидаги бу сўзлар ўз навбатида қадимги хиндча *kalâpa* – ўқдон, садок, белбоғ; зебзийнат; товус думи сўзига боғланади⁵. Мулоҳаза қилиб кўрсак, бу ҳолат кийим-кечак тарихи хусусида ҳам маълум маънода тасаввур бера олади. А.Потт ва В.И.Абаев фикрича, бу сўзлар қадимги

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . ۱۲۸۶ . جلد ۱ ص ۵۵۶

² Омонтурдиев А. Ўзбек тилининг қисқача эвфемик лугати. – Тошкент: Фан, 2006. – Б. 69–70.

³ Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий лугати. – Урганч: Хоразм, 1999. – Б. 120.

⁴ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 164.

⁵ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 164.

форсий *kalâfa* – тўр; тўр мато сўзи билан алоқадор бўлиб, форсий *kulâh* – бош кийими сўзи ҳам шу тарика юзага келган¹.

Ҳақиқатан ҳам, *kulâh* форс тилида бош кийим маъносида бўлиб, ўзбек мумтоз адиблари тилида *кулоҳ* ва *кулаҳ* шаклларида фаол ишлатилган ва мажозан *тож* (бу Алишер Навоий асарларидаги *кулоҳдорлиг* – мустақил ҳукмдорлик, боқимсиз ҳукумат тузиш сўзида яққол кўринади) мазмунини касб этган². Бу сўз Шарқ мумтоз адиблари тилида, асосан, сўфийлар бош кийими маъносида ишлатилишидан тасаввуф терминларидан бирига айланган. Бу маънони Муҳаммад Ризо Огаҳий асарларида ҳам кузатамиз:

Бизки, бугун жаҳон аро кишвари фақр шохимиз,

Бошимиз узра оҳимиз шуъласидур *кулоҳимиз*³.

М.Муъин *كله* *кулоҳ* сўзининг форс тили тарихий лексикасида англаган маъноларини изоҳлар ҳамда унинг эроний тилларнинг бир нечасидаги шакллари кўрсатар экан, унинг этимологияси яхши маълум эмаслигини таъкидлайди⁴. Юқорида *лачак* сўзининг Избосган шевасида *кула*//*култа* шаклида ишлатилиши ва унинг форсий *كلوته* *калута* сўзи билан боғликлиги ҳақида гапирган эдик. Форс тилида *калута* сўзи аёллар *кулоҳи* (шунингдек, болалар бош кийими) деган маънони англаган ва унинг *кулоҳ* билан алоқадорлиги аён. М.Муъин ҳам уни *кулоҳ* сўзи билан солиштиришни таклиф қилади⁵. Тадқиқотчилар бу сўзнинг тарқалиш ареалининг ниҳоятда кенглигини аниқлаганлар. Жумладан, славян тилларидан рус тилида *халыва*, *холява* поча, қўнж, соғ (голенище); украин тилида *холява*; поляк тилида *cholew* – поча, пайпок; лужча *kholova*, *cholova* – поча; пайпок; *kholovu* – иштон, шунингдек, венгер тилида *kalap* шляпа деган

¹ Абасв В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 165.

² Иброхимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари лугати. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 320.

³ Огаҳий, Асарлар. Олти томлик. Биринчи том. – Тошкент: Ғ.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.214.

⁴ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۳، ص ۱۲۷۱

⁵ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۳، ص ۱۲۸۲

маънони беради¹. Юқорида таҳлил қилинган сўзларнинг барчаси шакл ва маъно жиҳатидан қадимги ҳиндча *kalāpa* сўзига тақалар экан, ўз навбатида у ҳам *ka-lāpa* тарзида таркибий қисмлардан иборат, деб ҳисобланади. Унинг иккинчи қисми *lāp(a)* ҳам Ҳинд-Европа тиллари учун умумий база бўлиб, юнон (грек) тилидаги *λῶπι* – кийим, плаш; англосаксонча *lōf* – манглай боғичи; инглизча *lap* – этак, фалда; немисча *Lappen* – латта, эски; лотинча *lapas* – латта каби сўзларда намоён бўлади².

Юқорида таҳлил қилинган материалларни қуйидагича умумлаштириш мумкин: қадимги ҳиндча *kalāpa* дастлаб идиш, ёпинчиқ маъносини англатган бўлиши эҳтимолга жуда яқин. Бу унинг санскрит манбаларида, қайд этилганидек, садоқ, ўқдон маъноларида ишлатилганида ҳам кўринади. Унинг шу мазмун асосида “кийим” маъносидан “зеб-зийнат” семаси ҳосил бўлган. “Ёпинчиқ”, яъни танани ёпиб турувчи материя мазмунидан унинг айрим тилларда бош кийими, айрим тилларда эса оёқ кийими (шунингдек, тананинг белдан тўпиққача бўлган қисмини қопловчи кийим) мазмунлари шаклланган. Бу эса халқлар (дастлаб уруғ, қабилалар)нинг фикрлаш тарзи, турмуш шароити ҳамда улар яшаётган географик ҳудуд, табиий иқлим ҳолати каби кўплаб омиллар билан боғлиқ. Ҳинд-Европа тилларида *k-x-ch-sh* фонетик ходисаси ҳамда бошқа товуш ўзгаришлари, шунингдек, тилларнинг боботилдан кейинги мустақил ривожланиш жараёни бу сўзларнинг шакли ва маъноси ўртасида анча фарқларни юзага келтирган бўлса ҳам, кўрганимиздек, бу тафовутлар кўз илғамас даражага етмаган.

Таҳлил қилинган материаллар асосан Ҳинд-Европа тиллари доирасида бўлса ҳам, улар *кулоҳ*, *калута* сўзларида кузатганимиз каби бизнинг мавзуимизга бевосита тааллуқлилиқ касб этади.

Бундан ташқари, қуйида ҳозир баён қилиб ўтилган материалларга алоқадор бўлган Хоразм шеваларидаги айрим шева сўзлари ва кийим-кечак номлари хусусида сўз юритамиз. Жумладан, тилимиздаги эроний ўзлашмалардан бири бўлган *коло* (товар, нарса, ашё) сўзининг ҳам ана шу гуруҳга мансублигига

¹ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 164.

² Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 164.

шубҳа қилиб бўлмайди. *Коло (кола)* сўзи Алишер Навоий асарлари тилида ҳам мол-мулк, ашё, асбоб-анжом, бойлик¹ маъноларида қўлланилган. Хоразм шеваларида эса *каланинг* куйидаги маънолари мавжуд:

1. Балоғат. *Кала болмақ* — балоғатга етмоқ, катта бўлиб қолмоқ; Бағаларам кала болып қалды (Янгибозор, Ширинқўнғирот) — Болалар ҳам катта бўлиб қолди ёки болалар ҳам вояга етди.

2. Бирор корга яроқли. *Кала болмақ* — бирор кор (иш)га ярамоқ; бы барышда кала бомийсан (Хоразм-қипчоқ лаҳжасида) — бу боришда (шу тарзда иш тутсанг) бирор ишга ярамайсан.

3. Тузук, дуруст, эсли-хушли. *Кала болмақ* (ўғуз. *волмақ*) — эсли-хушли бўлиб қолмоқ; Санам кала волыпсан-ку! — Сенга ҳам ақл кириб қолибди-ку! (Урганч).

4. Кала (бўлмоқ-волмақ) — тузалмоқ. Кала болышы дым қыйын — Тузалиб кетиши жуда қийин. (Хоразм-қипчоқ лаҳжаларида).

Қайд қилинганлардан биринчи ва тўртинчиси О.Мадрахимов томонидан изоҳланган². *Кала* сўзининг маъноларини бу тарзда келтиришимиз унинг семантик занжирини тузишда қўл келади: мато, товар → ашё (умуман моддий нарса) → бирор ишга яроқли (“шу ҳам нарса бўлдимиз?” каби мазмундаги гапларни эсга олайлик) → вояга етган → ақл-хушли → соғ-саломат.

Демак, шу тариқа *кала* сўзи қадимги ҳиндча *kalāpa* сўзининг зеб-зийнат (ашё) маъноси билан алоқадорлик касб этади. М.Муъин *коло* كَلو сўзига этимологик изоҳ бермаган³.

Қадимги ҳиндча *kalāpa* сўзининг “ёпинчиқ мато”, “идиш (садоқ)” каби (ва унинг Ҳинд-Европа тилларидаги бошқа маънолари) билан бевосита боғлиқ сўзлардан яна бири, шубҳасиз, *жоран/жорпан* (пайпоқ) сўзидир. *Kalāpa* гуруҳи (шартли равишда шундай номлаймиз)га мансуб сўзлар айрим тилларда *пайпоқ* маъносини англатишини юқорида кўриб ўтдик. *Жоран* ушбу маънода бошқа ўзбек шеваларида ҳам ишлатилади. Жумладан,

¹ Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари лугати. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. — Б. 315.

² Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий лугати. — Урганч: Хоразм, 1999. — Б. 101.

³ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۳، ص ۱۵۷۴

Шахрисабз шевасида *жоран//жорран*¹. Қадимги хиндча сўзнинг “садоқ” маъноси юзага келишига унинг “бирор нарсани қоплаб турувчи мато – *ka+lāpa*” сабаб бўлгани аён. Қадимги хиндча *kalāpa*, осетинча *xælaf*, лўлилар тилида *xolov*, *xolluf* – иштон ва *xollova* (пайпок) каби сўзлар тахлилидан юқорида эътибор қаратилган сўзлар бир-бирлари билан мазмунан ва шаклан боғлиқ, деган хулосага келдик. Чунки, Ҳинд-Европа тилларидаги *lep//leb* умумий ўзаги (А.Потт ва В.И.Абаев таъбири) англатган маъноларига кўра, дастлаб “мат”, “эски”, “этак, бар” мазмунларини бергани қайд этилган. Шу жиҳатдан осетин тилидаги *xolluf* – иштон сўзининг иккинчи компоненти мато, материя деган маънони бериши муайянлашади. Шундай экан, бу сўз тарихан икки қисмдан иборат: биринчи қисм “болдир” ва иккинчи қисм “мат” (умуман, ёпинчик, кийим). Шунинг учун ҳам бу сўзнинг *иштон* маъносининг юзага келиши унинг болдирни қоплаши, пайпок маъносининг юзага келиши болдиргача қоплашини назарда тутати ва бу ҳол юқорида таъкидланган экстралингвистик омиллар билан боғлиқ. *Хæл*нинг осетин тилида “болдир”, “сон” маъносини англатгани унинг шу маънодаги форсий *шал* сўзи билан алоқадорлигини кўрсатади. *Шал* شال сўзининг ушбу маъноси ҳозирги форс тилида мавжуд эмас ва «Персидско-русский словарь»да ҳам акс этмаган. Бу маънода ҳозирда *рон* ران сўзи ишлатилади. *Шал*нинг бу мазмунини М.Муъиннинг *шалвор* сўзига берган изоҳи орқали аниқладик². В.И.Абаев ўз навбатида осетин тилида *k'alca* сўзи овчилар томонидан иштон, шим маъносида ишлатилишини ҳам қайд этади³. Шу тарзда форсий *шалвор*, Хоразм воҳаси туркий тилларида *чалвыр//чалбыр*, *шалавар* сўзларидаги *шал*, *чал* ҳамда осетинча *xælaf* (*xæl+af*) умумий ўзакка эга эканлиги ва “болдир”, “сон”, “тананинг тўпиккача бўлган қисми” маъноларини англатилишини кўрамыз. Ҳинд-Европа тилларидаги *k-g-x-sh-ch* фонетик ҳодисаларининг мавжудлиги бу фикрга келишимизга имкон беради. Бир қарашда ишончсиз, зўрма-

¹ Носиров Ш. Шевалар лексикасининг соҳалар бўйича группалари// Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: 1991. – Б. 163.

² شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۲، ص ۱۲۸۹

³ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 165.

зўраки кўринган бу боғлиқлик борасида италян тилида *calza* “пайпоқ” *calzoni* сўзи эса “шим”, французча *caleçon*¹, латинча *calceus* “оёқ кийим”, “бошмоқ”, серб-хорват тилида *хлѧча* “пайпоқ”, *хлѧче* “шим”, украин тилида *холоші* “иштон” маъноларини англатишини² ҳисобга олсак, фикримиз катъийлашади. Хулоса қилиб айтганда, юқорида таҳлил қилинган сўзлардаги *cal//xal//chal* қисмлари “болдир”, “сон”, “тананинг тўпиққача бўлган қисми” маъноларини англатади.

Энди Хоразм шеваларидаги *жоран//жорран//жорраб* сўзининг этимологиясига келсак, унинг биринчи компоненти юқоридаги каби “болдир”, “сон”, “тананинг тўпиққача бўлган қисми” маъносидаги *cal//xal//chal* сўзидир. Сўзнинг шевамаизда *жор-* шаклини олиши ҳам фонетик қонуниятлардан ташқари эмас. Бу сўз Хоразм шеваларида *жулаб* шаклида ҳам ишлатилиши қайд этилган³. Кўриб ўтганимиздек, қадимги ҳинд тилида *kalāpa* сўзи мавжуд эди. *k-g* фонетик ҳодисаси кенг тарқалган товуш ўзгаришларидан биридир. Бу ҳолат, хусусан, сўз бошида *k* нинг *g* га ўтиши Хоразм ўғуз шеваларида шу тахлитдаги фонетик ўзгаришнинг жуда қадимийлигидан далолат беради. Бунинг устига ушбу товуш ўзгариши типик бўлмаса ҳам, Хоразм-қипчоқ лаҳжасидаги айрим сўзларга ҳам хос. Масалан, Хоразм вилоятининг Гурлан тумани, Қорақалпоғистоннинг Амударё, Беруний, Элликқалъа туманларидаги қипчоқ шевасида гаплашувчи аҳоли тилида *корэк // горэк* – ғўза кўсаги. *K-g* фонетик ҳодисаси хусусида гапиришимиз боиси *жоран* сўзининг қадимги ёзма шакли *гураб* ва *гуробдир*. М.Муъин пайпоқ (носки) маъносидаги ушбу сўзнинг муарраб (арабийлашган) шакли *жўробдир*, деб кўрсатади⁴. Олим бу сўзга ҳам этимологик изох бермаган. *Жўроб//журоб* *جوراب* сўзи изоҳида эса бу сўзнинг хонсарий тилида *gūrva*, гилон тилида эса *jurūf* шаклида

¹ Бу сўздаги иккинчи с “с” деб ўкиладиган харф. Техник сабабга кўра с шаклида бердик.

² Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 165.

³ Носиров Ш. Шевалар лексикасининг соҳалар бўйича группалари// Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: 1991. – Б. 163.

⁴ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۲، ص ۱۸۵۱

ишлатилишини қайд этади¹. Ушбу кичик фактлар жуда муҳим хулосалар учун асос бўла олади: биринчидан, сўзнинг *l* товуши эроний тилларда *r* га ўтган ва бу *l-r* ёки *r-l* фонетик ўзгаришларининг қариндош тиллар ёки бир тилнинг ўзидаги сўзлар доирасида кенг тарқалганлиги билан изоҳланади. Иккинчидан, *jurûf* ва *gûrva* сўzlари юқорида таҳлил қилинган сўзлардаги лаб-лаб ва лаб-тиш товушлари – *v, w, f* ларнинг пайдо бўлиши тасодифий эмас, одатдагидек, тилнинг табиий тараққиёти билан боғлиқлигини яна бир қарра кўрсатади. Дейлик, хонсарий тилидаги *gûrva* польякча *cholewa* билан боғлиқлиги шу тариқа юзага келади. Учинчидан, барча *gûran* ва *jurûf* сўзларининг қиёси *г-ж* фонетик ходисасининг барча ҳолатларда ҳам араб тили таъсири сифатида қараш унчалик тўғри эмас, деган фикрни ўртага ташлайди. Тўғри, араб тилида *г* товушли ёт сўзлар жлаштирилган ҳолда ўтади. Масалан, *гавҳар* – *жавҳар*. Араб адабий тилида “*h*” товуши ҳам, “*g*” товуши ҳам йўқ ва ўзлашма сўзларда “*g*” товуши ўрнида аксар “*j*” ишлатилади². Бунинг устига *гуран* араб тилига *жавраб* *جورب* шаклида ўтгани ҳам тўғри³. Бу ерда эса *гуран*нинг *журоб*//*жоран* шаклини олишини, бизнингча, қариндош тиллар орасидаги фонетик мувофиқлик қонуниятлари билан изоҳлаш тўғри бўлади. Сўзнинг бошқа ўзбек шеваларидаги шакли ҳам бундай фикр юритишимизга имкон беради. Бу борада сўгд тилига оид бирор фактларга эга бўлсак, фикримиз янада ойдинлашади.

Шу тариқа *жоран* сўзининг иккинчи компоненти *лана* (мато, ёпинчик) экани ойдинлашади. Ҳар иккала компонент биргаликда “оёқнинг тўпиққача бўлган қисмини ёпиб турувчи мато” деган маънони англатади. Юқорида *лан* компонентининг мато (шу тариқа эски → латта) маъноларини англатилишини кўриб ўтдик. Бу сўз тарихан нафақат мато, балки умуман материя мазмунини касб этган. Чунки, *жорап* ҳам дастлаб теридан, жундан ва бошқа материялардан қилинган. Ҳозир ҳам араблар *жавраб* деганда теридан (ёки бугунги кунда дермантиндан) қилинган енгил оёқ

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۱، ص ۵۹۵

² Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б. 35.

³ Баранов Х.К. Арабско–русский словарь. –М.: Русский язык, 1985. – С. 148.

кийимини тушунадилар. Шунинг учун ҳам унга масх тортиш мумкин бўлади¹.

Демак, *жоран* сўзининг фонетик тараққиёт формаси куйидагича кўриниш олади: *kalâpa* → *galâpa* → *gor+(l)âpa* → *jorâpa* → *jorâp*.

3. Дўсимов ҳозирги форс ва хоразмий тилидаги сўзларни солиштирар экан, форс тили тараққиётида юз берган фонетик ўзгаришлар хоразмий тилида ҳам бўлганлиги ҳақидаги фаразни илгари суради. Олимнинг ушбу фаразини исботловчи фактлардан бири *жоран* сўзининг иккинчи компоненти дур. Чунки, *жоран* сўзи *kal//gal/jol//jor* компонети билан “мато” маъносидаги *lâpa* бирикувидан ташкил топгани аён. Қадимги форс ва ўрта форс тилидаги ундош билан тугаган кўп бўғинли сўзларнинг охиридаги *a* унлиси янги форс тилига тушган ҳолда ўтган. Масалан, *хвара* – хоб (ўйку), *хара* – хар (эшак). Бу ҳол *жоран* сўзи таркибидаги *lâpa*да ҳам юз берган. Лекин хоразмий тили айни ҳозирги форс тили босиб ўтаётган янги босқичга ўтиш арафасида (IX-XI асрлардан) туркий адаптацияга учрай бошлаган ва *лапа* сўзида бу ҳолат сақланиб қолган. Кўплаб тадқиқотчилар томонидан хоразмий тилига оид сўз сифатида таъкидланса ҳам, этимологияси номаълумлигача қолиб келаётган *лапа* (конверт)² сўзининг тарихи Ҳинд-Европа тилларидаги умумий *lep//leb* – мато сўзига бориб тақалади. Конвертлар ҳозирги шаклга келгунга қадар мактублар матодан қилинган махсус жилдларга солиб юборилган. Шу тариқа *лапа* (қиёсланг инглизча *lap* – бар, этак, фалда) жилд мазмунини касб этган. Унинг халқ моддий-маданий тараққиётининг кейинги босқичида конверт маъносига ўтиши вазифадошлик ҳодисаси билан изоҳланади. Бизнинг бу тариқа мулоҳазаларни баён қилишимизга қариндош бўлган тиллар орасида мавжуд фонетик қонуниятлар ҳам, кийим-кечак номларининг юзага келиш тамойиллари ҳам имкон беради.

Фактлар *жоран* лотин, итальян, серб-хорват тилларида “пайпоқ” ва “шим” маъносидаги сўзлар ўзакдош бўлгани каби Хоразм шеваларидаги бошқа кийим-кечак номлари –

¹ Араб тили мутахассисларининг оғзаки маълумотида асосланилди.

² Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий лугати. – Урганч: Хоразм, 1999. – Б. 120.

чалвыр//чалбыр//шалавар сўзлари билан ўзакдош эканлигини кўрсатади. Чунки, юқорида *кал//шал//чал* сўзларининг англатган маънолари хусусида гапириб ўтдик. Бизнингча, *-вар* компонентининг эроний тилларда тегишлиликни англатишини ҳисобга олсак, *шалвар//чалвыр* сўзининг луғавий маъноси “болдир, сонни ёпиб турувчи” тарзида намоён бўлади. Бу маънони *иштон* сўзининг осетин тилидаги эвфемик шакли ёки Хоразм шеваларидаги *пайжама* сўзи билан қиёслаш орқали асослаш мумкин бўлади. М.Муъин ҳам форсий *шалвор* (шим) сўзининг турли эроний тиллардаги шакли хусусида сўз юритиб, худди шу фикрни баён қилган¹. Бу сўз араб тилига форс тилидан *سربال* *сарбаал* ёки *سارواال* *сарваал* тарзида ўзлашган².

Шалвар ва *чалвыр//чалбыр* сўзлари генетик жиҳатдан бир сўз ҳисобланса ҳам, Хоразм шеваларида уларнинг ўзаро фарқланган ҳолда қўлланишини кузатамиз. *Шалавар* 1) эркакларнинг юпқа матодан қилинган ёзги иштони. 2) ёш ўғил болалар учун мўлжалланган енгил иштон. Шунинг учун ҳам ўғил болаларга хатна арафасида шалавар кийдирилади. Ҳар иккаласи ҳам, одатда, қўлда тикилади. “Мен адам бўғанда сен шалавар кийип йурвидиң” (Янгибозор шеваси, сўзлашувдан) – “мен катта бўлиб қолганда сен ҳали ёш бола эдинг” мазмунидаги гапларда қайд қилинган иккинчи маъно назарда тутилади. *Чалбыр//чалвыр* сўзлари эса бугунги кунда урф бўлган *шим* маъносини англатади. Ҳозирги форс тилида эса *шалвор* сўзи шим маъносини ҳам, Хоразм шеваларидаги қайд қилинган маъноларни ҳам англатади³. Бу сўз рус тилига *шаровары* шаклида *шалвар*, *чолвор* маъноларида ўзлашган⁴.

Кўринадики, кийим-кечак номларидаги бу тахлит алоқадорлик воҳа аҳли тилидаги лисоний тараққиётнигина эмас, унинг моддий-маданий ривожланиш босқичларини ҳам тасаввур қилишда катта аҳамият касб этади.

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۳، ص ۱۲۸۹

² شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۳۸۶. جلد ۳، ص ۱۲۸۹

³ Персидско-русский словарь. Том II. — М.: Русский язык, 1983. — С. 112.

⁴ Русча-ўзбекча лугат. Том 2. — Тошкент, 1984. — Б. 732.

1.3. Қиёслаш тамойили

Инсонлар ўзлари томонидан ижод қилган буюмларни табиатдаги бирор нарсага, атроф-муҳитдаги предметларга қиёслаши натижасида табиий равишда ушбу тамойил юзага келган. Уларнинг юзага келишини кўздан кечириш қизиқарли фактларни тақдим қилади. Масалан, *сәнсэны* ёки *сәңсәңы* — кўзи терисидан қилинган пўстин¹ сўзининг таҳлили ҳам ушбу номнинг ўхшатиш ва қиёслаш тамойили асосида юзага келганини кўрсатади. *Сәнсэны* сўзида айрим кийим-кечак номларида учровчи -ы қўшимчаси (*дарайы*, *ишеразы* каби)нинг мавжудлиги унинг ўзаги *сәнсэн* сўзи эканини кўрсатади. Луғатларда *сансан* سنسن шаклида учрайдиган сўзга “дағал ҳамда чиройли бўлмаган сўз (шеваларимиздаги кўп гапирадиган одам мазмунидаги *самсам* ушбу маъно билан боғлиқ); миянинг ейиш ҳаром бўлган қисми (Хоразм шеваларидаги *йулун*)” деб изоҳ берилганки², зикр этилган маънолар асосида *сәнсэны* номига ойдинлик киритиш қийин. Лексикографик манбаларда унга фонетик жиҳатдан яқин *самсам* سمس سўзи ҳам қайд этилган бўлиб, мазкур сўзнинг бир неча маънолари бор: 1. Жуссаси кичик тулки ёки бўри. 2. Қизил чумоли³. Бу сўзнинг эски ўзбек ёзуви нуқтаи назаридан қараганда омографи бўлган *симсим* сўзи эса *кунжид* (*кунжид*) маъносини англатади⁴. Қайд этилган ушбу маъно номнинг келиб чиқишига бир оз ойдинлик киритгандай бўлади. Лекин бунда, биринчидан, бу сўз (*самсам*) жуссаси кичик қўй ёки қўзини эмас, тулки ёки бўрини англатади. Иккинчидан, агар ушбу маънода умуман ҳайвоннинг жуссаси кичиклиги назарда тутилган, деб ҳисобласак, у ҳолда *сәнсэны* номи хом ашёсига кўра номланиш тамойилига мансуб бўлади. *Самсам* сўзининг қайд этилган иккинчи маъносини -ы қўшимчаси билан бирикиб кийим-кечак номи ҳосил қилишини анология асосида кўрсатиб бериш имкониятимиз йўқ.

Фикримизча, *сәнсэны* сўзининг ўзагини *савсан* سوسن сўзи ташкил қилади. Баён қилмоқчи бўлган мулоҳазаларимизни

¹ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 102.

² Dorj 3. Lughatname. Al-rams. www. mehrarkham. com.

³ Dorj 3. Lughatname. Al-rams. www. mehrarkham. com.

⁴ Носиров О., Юсупов М. Ан-наъим. — Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003. — Б. 391.

эътиборга олиб, ушбу сўзга луғатларда берилган изоҳларни нисбатан тўлиқ келтирамиз:

... Савсаний (лолагулдошлар)лар оиласига мансуб ўсимлик... Мавсумий гул, турли рангларда чиройли бўлиб гуллайди. *Савсани озод* (тик ўсувчи), *савсани сафед* (оқ савсан), *савсани осмонгуний* (осмонранг савсан), *савсани чиний* (Хитой савсани), *савсани аҳмар* (қизил савсан), *савсани зард* (сарик савсан) каби турлари бор... Гуллари узун бўлган тури *савсани озод* дейилади¹. Ушбу манбада “бу гул асли Европа, Япония, Шимолий Америка ва Ҳимолайдан келтирилган” деган изоҳ, бизнингча, унинг айрим навларигагина тегишлидир. Чунки, илмий номи *Lilium* (шунинг учун ҳам рус тилида бу гул *лилия* деб аталади²) бўлган ушбу фитоним пахлавий тилида *siisan* шаклида ишлатилган ва араб тилига *сувсан* سوسن ва *сувсаан* سوسان шаклларида ўзлашган, ибрит тилида эса *шувшан* тарзида ишлатилган³. Мухими, ушбу фитоним ҳамда унга алоқадор сўз ва номлар Алишер Навоий асарларида ҳам учрайди. Жумладан,

Савсаний тўн бирла ул қад *савсани озод* эрур,

Ё бинафша баргидин зеб айлаган шамшод эрур⁴.

Эътиборлиси шуки, байтда ишлатилган *савсаний тўн* бирикмаси бизнинг мулоҳазаларимизни қатъийлаштиради. Шоир ушбу ўринда “савсаний тўн” кийган ёрни *савсани озод* – гуллари узун оқ савсан гулига ўхшатмоқда. Унинг тик қомати бинафша гуллари билан безанган шамшодни эслатади. Демакки, *савсаний бинафшаранг* деган маънони англатади⁵. Қўзи терисининг одатда маълум бир тусга кирмагани, ранг-баранглиги назарда тутилиб, ундан тайёрланган пўстин “савсаний” деб номлангани табиийдир.

Алишер Навоийнинг юқоридаги ғазали мақтаъси ҳам савсан гулининг хусусиятлари билан боғлиқ:

Юз тили бўлса, дам урмоқ шарт эмас озодадин,

Эй кўнгул, савсан тилидан бизга бу иршод эрур.

¹ Dorj 3. *Lughatname*. Al-rams. www.mehkrarkham.com.

² Русча–ўзбекча луғат. Том I. – Тошкент: 1983. – Б. 517.

³ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . جلد ۲ ص ۱۱۸۸

⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. I-том. – Тошкент: Фан, 1987. – Б. 185.

⁵ Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983. – С. 70.

Оқ савсаннинг икки томонга ёйилган бешта (жами ўнта) япроғи бўлгани учун у *савсани даҳзабон* (ўн тилли савсан) деб ҳам номланади¹.

Бизнинг юқоридаги мулоҳазаларимизга яна бир далил шундаки, Янгибозор шевасида “ранг-баранг”, “алвон” маъносида *савсаны* сўзи мавжуд. Кексалар “ўз кучингни асра, ўрнида ишлат, бирдан толиқиб қолма” ёки “хаёт фақат муваффақиятлардан иборат эмас” маъносида “йитти қизил тез сонар, *савсанысы* йахшырақ” — “тўқ қизил тез сўнади, ранг-баранг бўлгани маъқул” мақолини ишлатадилар. *Савсанынинг сәнсаны* шаклига ўтиши регрессив ассимиляция ҳодисаси билан изоҳланади.

I.4. Хослаш тамойили

Хослаш тамойили кийим-кечакни муайян жинс, жой, ижтимоий табақа (умуман бир-биридан фарқланувчи гуруҳлардан бири)га мансуб деб ҳисоблаш натижасида юзага келади. Булар ичида жинслар учун хослаш хусусидагина дадилроқ фикр юритиш мумкин. Чунки кейинчалик турли ижтимоий табақаларга мансублик англатувчи *жанда*, *қулоҳ*, *хирқа*, *зарчапан* каби кийим номлари вужудга келган бўлса ҳам, уларнинг юзага келишида хослаш кўзга ташланмайди. Масалан, *жанда* (ўтмишда қаландар, дарвешлар кийган курак тўн) сўзининг луғавий маъноси ва семантик тараққиётига назар солсак, унинг сифатдан отга кўчганлигини кўрамиз. Табиийки, мазкур сўз бугунги кунда историзмга айланган бўлиб, уни Хоразм халқ дostonлари лексикасида юқорида изоҳланган маънода учратамиз:

Қаландарлар кияр *жанда*,

“Ху” деган Оллоҳа банда.

Чоҳ ичинда Шоҳи зинда —

Алар ҳам ўтти ўғулсиз².

Ушбу сўздаги “ж”нинг форс ёзувида ڭ ҳарфи билан ёзилишига кўра, бу ундош аслида қоришиқ эмас, сирғалувчидир. *Жанда* сўзи дастлаб “йиртиқ”, “бурда” маъносини англатган ва бу маъно Қазвин шевасидаги *jenda*, *jendere*, шунингдек, Исфаҳон шевасидаги *jendere*

¹ Dorj 3. Lughatname. Al-rams. www. mehrarkham. com.

² حورقا. Типо-литогр. В.М.Ильина въ Ташкентъ. 1908. — С. 2-3.

сўзида бор¹. Эътиборлиси шуки, *жанда* сўзининг асл луғавий маъноси Хоразм шевалари лексикасида сақланиб қолган: *жанда босада, ганда бома*, йиртиқ-ямоқ (кийимли) бўлсанг ҳам, кир бўлма. Мазкур мақол таркибидаги *ганда* сўзи “ифлос”, “кир” маъноларини англатади².

Бу типдаги сўзлар ўзбек тили тарихий лексикасида *жавшан*, *дубулға*, *совут* каби ҳарбий кийим номларида кўп кузатилади. Шунинг учун ҳам уларни мавзуий гуруҳ нуктаи назаридан ҳарбий кийим-кечак номлари деб белгилашимиз мумкин бўлса ҳам, номланиш тамойилига кўра ҳарбий соҳага хослаш натижасида юзага келган номлар дея олмаймиз. Аниқроғи, бу кийим номлари ижтимоий мансублик (хослик)ни кейинги тараққиёти давомида ҳосил қилган. Шунинг учун ҳам бундай номлар миқдори ҳам кўп эмас.

Бу тамойилга мансублиги аниқ бўлган кийим номларидан бири *занана этик*дир. Илгари аёллар киядиган *этик занана этик* деб номланган³. Кўриниб турибдики, ушбу бирикмада *занана* сўзи форсий *зан* زن — аёл сўзига *انه* -она суффиксини кўшиш орқали ясалган ва *занона* аёлларга хос, тегишли деган маънони англатади. Г.П.Снесарёв XIX -XX аср бошларида тузган харитага кўра, Хоразм худуди аҳолисини ўзбеклар (улар қипчоқ гуруҳига мансуб, буни уруғ-қабила ва қипчоқ шеваси тасдиқлайди) ва ўғуз лаҳжасида сўзлашадиган ўзбеклар ташкил этади⁴. Шунга кўра воҳадаги анъанавий аёллар кийимини ҳам икки турга бўлиш мумкин: 1) Хоразмнинг жанубий туманларидаги аёллар либоси; 2) Хоразмнинг шимолий туманларидаги аёллар либоси.

Хоразм аёллари либоси Ўзбекистоннинг бошқа худудларида яшайдиган аёллар либосидан безаклари ва бош кийимларининг

شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . ۱۰۶۲ . جلد ۲ ص

² Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 87.

³ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 107.

⁴ Снесарев Г. П. Объяснительная записка к «Карте расселения узбеков на территории Хорезмской области (конец XIX—начало XX в.)»// Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. — М., 1975.

ўзига хослиги, қадимги хусусиятларини саклаб қолганлиги, ранглар мутаносиблиги, каштасиз эканлиги каби жиҳатлари билан ажралиб туради. Хоразм аёллари анъанавий либоси *гўйнак*, *иштон*, устки кийимлар — юпка пахта солиб қавилган *елак*, *мисак* ва қалин *чопон*, *паранжи* ва *жезде*, бош кийимлар — *тахя* (қалпок), *лачак*, *бош ўров* ва пойабзал — *махси*, *ковуш* кабилардан ташкил топган.

Хоразм аёлларининг эски бичимдаги кўйлаги узун ва кенг бўлиб, у Бухоро ва Самарқанд аёлларининг икки қаватли (ички ва устки) кўйлагидан бир қаватдан иборат эканлиги билан фарқ қилади. Кўйлакнинг узун ва кенг енги бир томони озрок қийшайтириб олиниб, матонинг бўйламасига бармоқлар учини ёпиб турадиган қилиб тикилган. Шунингдек, аёллар кўйлаги енги бир оз калтароқ ва билакка томон қисқариб борадиган бичимда ҳам тикилган. Хоразм аёллари кўйлагининг барча бичимларида олд томонининг учбурчакли ёки вертикал кесмали бўйин ўймаси жуда чуқур бўлиб, баъзан белгача тушиб турган. Кўйлакнинг ёқаси ва ўймаси қора жияк-тасма билан ҳошияланган. XIX аср 80-йилларида тик ёкали ("ит ёқа", "бўғмак") ва ёқаси вертикал кесмали кўйлак тури пайдо бўлган. Кўйлак ва устки кийимларни тикиш учун ҳам маҳаллий, ҳам четдан келтирилган шойи, канавиз, олача, мата сингари газламалардан фойдаланилган.

XX аср бошларида Хоразмда шойи тўқиш асосан Хива, Хонқа ва Дургадик кишлоғида ривожланган. 1903 йили Хивада 40 та, Хонқада 20 та, Дургадикда 10 та тўқимачилик дастгоҳлари бўлган.

Хоразм аёллари либосининг безак ечими ўзининг мўътадил ранглар гаммаси ҳамда матонинг деярли гулсизлиги билан ажралиб турган.

Чопон Хоразмнинг шимолий туманлари аёлларининг устки кийими бўлиб, у бичими жиҳатидан эркаклар чопонидан фарқ қилмайди. Фақатгина бичимининг кичиклиги ва енглари учининг эни (13-14 см) билан ажралиб туради. Хоразм аёллари, шунингдек, *паранжи* (жанубий туманлар) ва *жезде* (шимолий туманлар) кийиб юришган. Хоразм паранжисининг бошқа ҳудудлардаги шу турдаги либосдан фарқ қилувчи энг муҳим жиҳатларидан бири, унинг узун қилиб тикилишидадир. Аёллар бош кийими баландлиги сабабли, улар паранжининг узунлиги 170-180 см гача бўлган. Паранжининг жияк билан белга бириктириб кўйилган ёлғон енглари этаккача

тушиб турган. Хоразмнинг шимолий ҳудуди аёллари паранжи ёпинмасдан бошига енгил ва узун бўлмаган ёпинчиқ — *жегде* ташлаб юришган. Унинг бичими елакка ўхшаса-да, лекин қавилмаган ва астарсиз бўлган.

Хоразмнинг шимолий ва жанубий туманларидаги аёлларнинг бош кийимларида аҳолининг этник келиб чиқишига кўра бир қатор фаркли жиҳатлар мавжуд. Атрофига жияк тикилган, қаттиқ гардиши юқорига қараб бир оз кенгайиб борадиган ясси думалок, қавилган дўппи — тахя жанубий туманлар аёлларининг кизлик бош кийимидир. Қизлар тахяни дурра билан бирга кийишган. Қизлар тахяси олти бурчакли кумуш бўлаклари — тахядўзи, тилларанг олтин тумор, осма безаклар — ҳақиқдўзи кабилар билан безатилган. Конус шаклли қавилган дўппи — чумақли тахя келин либосининг ажралмас қисми ҳисобланган. Тепа қисмини доира шаклида қисқартириб бориш асносида дўппининг конус шаклида бўлишига эришилган. Бу бош кийимнинг қадимги намуналарида конус баландроқ бўлган.

Маҳси-ковуш Хоразм аёлларининг ҳам оёқ кийими саналган. Келинларнинг қизил масси ва гулли масси деб номланган маҳсилари чарм қопламалар ва аппликациялар билан чиройли қилиб безатилган. Сари масси деб номланган одатдаги маҳсилар кўнжининг орқа ёки олдидаги чоки билан ажралиб турган. Маҳсининг чокли орқа кўнжи бир бўлак чармдан тикилган. Маҳсининг юмшоқ чармли тагчарми эса тескари чок билан тикилган. Маҳси кўнжи рангли иплар билан безатилган.

Умуман, Хоразм аёлларининг анъанавий либослари турли маданиятларнинг ўзаро мужассамлашиши натижасида шаклланган.

I.5. Мансублаш тамойили

Мансублаш тамойили моҳиятан хослаш тамойилига яқин турса ҳам, кийим-кечак номининг ўзи ифодалаган предметни маълум бир шахс, жойга мансуб деб билиш натижасида юзага келиши билан фаркланади. Шунга кўра уларни маълум шахс ёки ташкилот (*хосиятхон, феруза* каби мато номи, *лабсан* товари каби), ишлаб чиқилган, кенг тарқалган жой (*шеразы, Панама иляпа, қаракол талпак*), маълум ижтимоий гуруҳга мансублаш (*пашиайы койлак*)

каби типларга ажратиш мумкин. Қуйида ана шу гуруҳга мансуб сўзларнинг айримлари хусусида сўз юритамиз.

Қадимда “қўлда тўқилиб, бўялган ипак мато” *дарайы* деб аталган¹. Таъкидлаш керакки, мазкур ном асосида *Доро* сўзи бўлса ҳам, уни муайян шахс маъносида талқин қилиш унчалик тўғри эмас. Кейинчалик *Доро*, *Дороб*, *Дорйуш* шаклини олган ушбу антропоним қадимги форс тилида (*Доро* I битикларида) *Dârayavaush* шаклида қўлланилган бўлиб, у *dâraya* (эга, соҳиб) ва *vahav* (яхшилик) сўзларидан таркиб топган. *Доро* исмли Эрон шоҳлари тўғрисида муфассал ва ишончли маълумотларни Абу Райҳон Беруний ўзининг “Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар” (“Осор ул-боқия”) асарида беради. Аҳманийлар (ҳаҳоманишийлар) сулоасига мансуб уч подшоҳнинг номи *Доро* бўлган: 1. *Доро* I – Буюк *Доро* Виштасб ўғли (милоддан аввалги 561-486). 2. *Доро* Ардашер I нинг ўғли (милоддан аввалги 464-404). 3. *Доро* III (хукмронлик йиллари милоддан аввалги 336-330) *Доро* II нинг невараси. У Александр Македонский томонидан мағлуб этилган. *Дарайы* сўзи айнан *Дорога* тегишли деган маънони англатса ҳам, унда *Доро* номини умуман *шоҳ* ёки *бой* мазмунида тушуниш керак. Демакки, *дарайы* “*шоҳона кийим*” деган маънони беради. Хоразм дostonлари, жумладан, “*Шаҳриёр*”да подшоҳнинг номи *Доробшоҳ* деб берилиши ҳам воҳа аҳли нутқида *Доро* номи мажозий маъно касб этганлигига яна бир далил бўла олади.

Шеразы – қоракўл терининг кўкиш тури². Мазкур турдаги кўй терисидан қилинган бош кийим *шеразы* дейилади. Аёнки, мазкур куй тури Эрондаги Шероз шаҳри билан алоқадордир. Кўйнинг жой номлари ва этнонимлар билан боғлиқ *қазақы*, *хысары* каби турлари ҳам борлиги шуни кўрсатади. О.Мадраҳимов ва С.Авазовлар машҳур ҳофиз Мадраҳим Шерозий *шеразы* қалпоқ кийгани учун шундай таҳаллусга эга бўлганини қайд қиладилар³. Номининг ўзи ҳам бу турдаги терилар олинадиган кўй зоти дастлаб Форс

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б.95.

² Мадраҳимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий лугати. – Урганч: Хоразм, 1999. – Б. 189.

³ Мадраҳимов О., С.Авазов. Мадраҳим Шерозий. – Тошкент:

вилоятидан, хусусан, Шероз шахридан келтирилганини кўрсатиб турибди. Шероз қадимий шаҳар бўлиб, номи кўхна битикларда қайд этилган бўлишига қарамай, тадқиқотчилар ушбу топоним этимологияси хусусида бир тўхтамга келмаган. Шероз номи Элам битикларида *Ti_ra_si_ish*, *Shir_si_ish*, *Shi_ra_is_ish* тарзида тилга олинади. Муҳаммад Муъин эроншунос Тедеско Америка шарқшунослари жамияти мажлисида шаҳар номи *shir* (яхши) ва *raz* (жун, юнг, тери) сўзларидан таркиб топган, деган хулосасини баён қилади ва бу фикр кўплаб эроншунослар томонидан маъқулланади¹. Бу факт ҳам мазкур кийим номи, тўғрироғи, ушбу кийимга хом ашё бўлган тери мансублаш тамойили асосида пайдо бўлганини кўрсатади. Аниқроқ қилиб айтганда, *шеразы* деб аталган тери мансублаш, шу номдаги телпак номи эса хом ашёсига кўра номлаш тамойиллари асосида вужудга келган.

Хулоса қилиб айтганда, Хоразм шеваларидаги касбий лексик бирликлар тизимида эроний тилларга мансуб бирликларнинг учраши, энг аввало, туркий халқларнинг эроний халқлар билан муттасил мустаҳкам иқтисодий, маданий, сиёсий алоқалари билан изоҳланса, иккинчидан, воҳа аҳолиси нутқида хоразмий тилига оид айрим элементларнинг сақланиб қолгани, буларнинг бир қисмини эса касбий лексик бирликлар ташкил этишидир.

Хоразм шеваларидаги айрим касбий лексик бирликларни аталиш тамойиллари юзасидан таҳлил қилар эканмиз, улар (кийим-кечак номлари) стихияли равишда эмас, маълум бир қонуниятлар асосида юзага келгани ойдинлашади. Мухими, кийим-кечак номларининг тарихи инсон ҳаётида кийимнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ равишда юзага келган бўлса, ҳозиргача шаклланган тамойиллар ҳам ўзининг юзага келиш босқичларига эга, деб хулоса чиқаришимиз мумкин бўлади:

– Кузатишлар дастлабки кийим номлари хом ашё ва материалга кўра номланган бўлиб, энг қадимги кийим номлари хом ашё номининг ўзи билан аталганини кўрсатади;

– кейинги босқични хом ашё ва материаллар номига мансублик англатувчи қўшимчани қўшиш орқали ном ҳосил қилиш ҳисобланиб, табиийки, инсонлар турли воситалардан кийим-кечак

¹ ۱۳۲۲. شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۳ ص

яшаш даражасига етган, меҳнат фаолияти мукаммалашган давр билан боғланади;

– вазифасига кўра номлаш тамойили эса инсоният кийим-кечак вазифаларини аниқ белгилаб олиш даражасида камолотга етган, шунингдек, жамият ҳаётида мавсум билан боғлиқ қарашлар ва турли маросимлар шаклланган давр маҳсулидир;

– шу тариқа инсон тафаккури ривожини кийим-кечакларни бирор нарсага қийслаш, ўхшатиш, рағзий ном қўйиш даражасига ривожланган;

– хослаш тамойили эса нисбатан кейинги – ижтимоий формациялар шаклланган, жамиятда турли жинс, табақа ва ижтимоий гуруҳлар ўрни муайян даражада белгиланган давр маҳсулидир. Айни пайтда уларнинг ҳам ўз ички тараққиёт этаплари бўлиб, биринчи навбатда жинс билан боғлиқ кийим номлари хосланган. Шунинг учун ҳам бу тип бошқа кийим номларининг луғавий маъноларида хослик белгиларини кўрсатувчи луғавий бирликлар деярли йўқ;

– бирор ҳудуд ёки шахслар томонидан ишлаб чиқилган, жорий қилинган кийимларнинг бошқа ҳудудларга тарқалиши эса жамиятнинг ҳар томонлама ривожланиши, халқлар ўртасида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий муносабатлар йўлга қўйилгани инъикоси ҳисобланади. Шу боис ушбу тамойил юқорида қайд қилинганларига нисбатан кейинроқ шакллангани ҳам табиийдир.

Умуман, соҳавий лексик бирликларнинг аталиш тамойилларини кузатар эканмиз, улардаги касбий йўналишлар бўйича умумий хусусиятларнинг мавжудлигини англаймиз. Тилимизнинг узок йиллик тараққиёти давомида шаклланган соҳавий лексик бирликларнинг вужудга келиш жараёнида универсал ономасиологик тамойиллар ҳам пайдо бўлган ва мукаммалашган.

СОҶАВИЙ ЛЕКСИКАНИНГ ТАРИХИЙ-ЭТИМОЛОГИК ГУРУҲЛАРИ

Воҳа соҳавий лексик бирликларининг тарихий-этимологик таҳлили ўзбек тили лексикасининг умумий тарихий тараққиётини бошқа туркий тилларга қиёсан тадқиқ қилишда муҳим бир таркибий қисм саналиб, маълум даражада унинг ривожланиш ва бойиш қонуниятларини очиб беришга ёрдам бера олади. Тилимизнинг луғавий қатламлари масаласи Э.А.Бегматов томонидан атрофлича таҳлил қилиниб, умумий тавсиф ва қонуниятлар тадқиқ қилинган¹. Ўтироф этиш лозимки, мавзу тадқиқи жараёнида Хоразм воҳаси соҳавий лексик бирликларининг тарихий-этимологик тавсифида бирмунча мунозарали масалаларга ўтибор қаратиш зарур. Шулардан бири айрим соҳавий лексик бирликларининг лексикага оид тадқиқотларда турлича талқин қилинганидир.

Манбалар воҳа шеваларидаги соҳавий лексик бирликларнинг тарихий этимологик жиҳатдан маълум гуруҳларга бўлиб ўрганиш имкониятини беради:

II.1. Туркий тилларга хос соҳавий лексик бирликлар

Туркий сўзларнинг аксарияти кўплаб қариндош тиллар учун умумий, яъни муштарак қатлам эканлиги маълум. Шунинг учун бўлса керак, асл туркий қатламга мансуб сўзлар умумтуркий лексика, умумтуркий қатлам тушунчалари остида таҳлил қилинади².

Хоразм воҳаси шеваларидаги кийим-кечак номлари тизимидаги ўз қатламга мансуб сўзларни ажратиш, уларни қардош тиллардаги айни соҳа лексикаси билан солиштириш ҳамда уларни ёзма манбалар тилига чоғиштириш орқали шакл ва маъно тараққиёти каби масалалар ечимида “Девону луғотит турк”, “Муқаддимат ул-адаб”, “Китоб ал-идрок ли-л-исон ал-атроқ”, “Ат-

¹ Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. —Тошкент: Фан, 1985.

² Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. — Тошкент: Фан, 1981. — Б.53.

тухфату закийату фи луғатит туркия”, “Таржумон”, “Мухокаматул-луғатайн”, “Санглоҳ”, “Бадойеъ ул-луғат”, “Келурнома” каби кўплаб асарларда баён қилинган фактлар, назарий фикрлар муҳим ўрин тутadi¹. Бу борада туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили тарихининг турли сатҳлари бўйича илмий тадқиқот олиб борган турколог тилшунос ва тарихчилар Л.З.Будагов², В.В.Радлов³, П.М.Мелиоранский⁴, А.К.Боровков⁵, Н.А.Баскаков⁶, Э.В.Севортян⁷,

¹ Кошгарий М. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I–III жилдлар. –Тошкент: ЎзФАН, 1960, 1961, 1963; Замахшарий М. Мукаддимат ул-адаб. Феъллар боби. Таржимон ва нашрга тайёрловчи З.Исломов. – Тошкент: Ислон университети нашриёти, 2002. Сўз боши – Б. 3–10. Луғат қисми 886 б.; Расулова Н.А. Исследования языка «Китаб ал-идрок ли-лисон ал-атрак» Абу Хайяна. Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1969; Асимова Н. Об источниках «Китаб ал-идрок ли-лисон ал-атрак» Абу Хайяна // Советская тюркология. 1988. № 4. – С. 48–51.; Ат-тухфатуз закийату фил луғатит туркия. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1968. – 279 б.; Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический тракт XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод, глоссарий, грамм-матический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. – Ташкент: 1978. 278 с.; Таржумон – XIV аср обидаси. Нашрга тайёрловчи А.Юнусов. – Тошкент: Фан, 1980. – 127 б.; Алишер Навоий. Асарлар. 3 томлик. 3-том. Нашрга тайёрловчи Ойбек ва П.Шамсиев. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948. –Б. 171–219; Хафизова А. «Келурнаме» Мухаммед Якуба Чинги // Советская тюркология. 1972. № 3. – С. 97–102.; Ибрагимова А. “Келурнома” луғатининг лексикасига оид куза-тишлар // Ўзбек тили тарихи масалалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 108–125.; Чинги Мухаммед Якуб. Келурнаме. (Староузбекско-таджикско-персидский словарь XVII в.) Введение, транскрипция и перевод текста, глоссарий, лексико-грамматический очерк, грамматический указатель А.Ибрагимовой. –Ташкент: Фан 1982. 146 с.

² Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – СПб. 1869/1960. –820 с.; том II. –СПб. 1871. –417 с.

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I–IV. – СПб. 1893–1911.

⁴ Мелиоранский П.М. Арабъ филологъ о монгольскомъ языкѣ. – Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. Вак. Остр., 9 линия, № 12. 1903. 172 с.; Мелниоранский П.М. Арабъ филологъ о турецкомъ языкѣ. – Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. 1900. 74 с.

⁵ Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, III. (Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв.) // Ученне записки института Востоковедения. XVI. – М–Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958. –С. 138–219.; Его же. Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв. –М.: 1963.

⁶ Баскаков Н.А. Баскаков Н.А. Тюркские элементы в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука. 1985.

⁷ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М.: Наука, 1974, 1978, 1980.

Э.И.Фозилов¹, А.Матғозиев², Б.Бафоев³ каби олимлар томонидан бажарилган лексикологик ва лексикографик ишлар катта аҳамиятга эга.

Тилшунослигимизда кейинги йилларда ўзбек тилининг этимологик лугатини яратишга жиддий эътибор қаратилгани катта ютуқ бўлди⁴. Шунингдек, хорижий олимлар томонидан олиб борилган тадқиқотлар ҳам ўз қатламга мансуб кийим-кечак номлари этимологиясини аниқлашда муҳим манба вазифасини бажаради⁵.

Мисолларга мурожаат қиламиз. Жумладан, *бөрк* сўзи ҳозирда кам истеъмолда бўлган кийим номларидан бири ҳисобланиб, тадқиқотчилар томонидан *бөрк* // *бөрки* – “телпак”, “қулоқчин” маъносига қайд этилган⁶.

Мазкур кийим номининг деярли барча туркий тилларда бош кийими маъносини англатиши унинг вазифасига кўра номланиш тамойилига асосланганини кўрсатади. Жумладан, ўзбек тилида *бўрк*, қорақалпоқ тилида *бөрик*, қозоқча *бөрік*, қирғизчада *борк*, *бөрүк*, қараймчада *бөрк*, *бёрк*, *барк*, қабардин-балқар тилида *бёрк*, қумиқчада *бёрк*, нўғойчада *боьрк*, татарча *büreк*, унинг айрим

¹ Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Том I–II. – Ташкент: Фан, 1966, 1971.

² Матғозиев А. XIX аср ёзма ёдгорликларида қадимги туркий тилга хос элементлар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1976. №4. –Б. 62–63.; Матғозиев А. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №1. –Б.47–50.

³ Бафоев Б. Навоний асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. –157 б.; Кўхна сўзлар тарихи. – Фан, 1991. –152 б.

⁴ Раҳматуллаев Ш., Миртожиев М., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқача этимологик лугати. Биринчи қисм. – Тошкент: Университет, 1997; Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати.–Тошкент: Университет, 2000.

⁵ Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – СПб. 1869/1960. –820 с.; том II. –СПб. 1871. –417 с.; Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I–IV. – СПб. 1893–1911.; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков.–М.: Наука, 1989; Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков.–М.: Наука, 1989; Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.; Баскаков Н.А. Тюркские элементы в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука. 1985.; Менгес К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Л.: 1979.; Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков // Советская тюркология. 1974. №2. – С. 34–43.;

⁶ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 85.

шеваларида *bürke* шаклларида ишлатилади¹. *Бөрк* сўзининг турли туркий тиллардаги шакллари унинг қадимги туркий “қопла-”, “ёп-” маъносидаги *бору-* феълидан -к қўшимчаси билан ясалганини тасдиқлайди². Шу тариқа унинг “ёпмоқ”, “қоплаб олмоқ” маъносидаги олтой тилидаги *bürke*, кирғиз тилидаги *bürkə*, тува тилидаги *bürge*³, ўзбекча *bürkə(n)* феълига алоқадорлик касб этиши тайин. А.Н.Баскаков “Игорь полки жангномаси”да *qara+börk+li* таркибий қисмларидан ташкил топган тамға ёки кийимига кўра номланган *карабирикли* ёки *карабөроғлы* уруғ номи ишлатилганини қайд этади⁴.

Бөрк сўзи қадимги туркий ёзма манбалардан маълум бўлиб, жумладан, “Кутадғу билик”да ишлатилган санокли кийим номларидан биридир⁵. Ушбу бош кийимининг Аҳмад Яссавий қаламига мансуб бир шеърда қўлланиши орқали ҳозирги “дўппини ерга қўймоқ” – *чуқур ўйланмоқ, мулоҳаза қилмоқ* ибораси дастлаб “бўркни ерга қўймоқ” бўлганини аниқлаймиз:

Хушламайдур олимлар бизни айтган туркини,

Орифлардан сўрасанг очар кўнгул мулкини.

Оят, ҳадис сўзлари туркий бўлса мувофиқ,

Маънисига етканлар *ерга қўяр бўркини*⁶.

Бу ном Алишер Навоий асарларида *бош кийим, қалпоқ, телтак, бўрк* маъноларида ишлатилган бўлиб, “Мажолис ун-нафоис”да учрайдиган “(Мавлоно Ашраф) *кийиз бўрк* устига курчук чирмар эрди” жумласи⁷ *бўрк* ҳақидаги тасаввурларни ҳам бойитади. бойитади. Алишер Навоий асарлари орқали “салла деса, калла

¹ Рахимова Р.К. К изучению татарской профессиональной лексики // Советская тюркология. 1980. №4. – С. 90–91.

² Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.–Тошкент: Университет, 2000. – Б. 77.

³ Щербак А.М. Тюрко-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешении языков) // Вопросы языкознания. 1986. №4. – С. 51.

⁴ Баскаков Н.А. Тюркские элементы в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука. 1985. – С.129.

⁵ Содиков К. “Кутадғу билик”нинг тил хусусиятлари// Ўлмас обидалар. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 301.

⁶ Ҳақкул И. Шеърят – рухий муносабат. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1989. – Б. 9.

⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. Том I. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 346.

олмоқ” ибораси дастлаб “бўрк ўрнига бош элтмоқ” шаклида ишлатилганини аниқлаймиз:

Бўрк ўрнига жон элтур, нақд ўрнига жон олур,
Атфоли ғаминг ичра бас турфа ўюнлардур¹.

Р.Раҳимова *qolaqly biirek, qolaqçyn biirek* ёки *qolaqçyn* деб аталадиган бош кийим ҳозирда татар тилида қулоқни қоплаб турувчи бош кийимларнинг умумий номи бўлиб, унинг қадимги кўриниши қозоқ ва бошқирд тилларидаги шу номли кийимга яқин бўлганлигини ҳамда Қозон татарлари тарихи бўйича мутахассис этнограф Н.И.Воробьев маълумотига асосланиб, қадимий қулоқчин XIX асргача истеъмолда бўлганлигини қайд этади². Бизнингча, Хоразм шеваларида *қулақчын* – “бош кийими”³ ҳақида ҳам айнан шу фикрларни – унинг тўлиқ шакли *қулақчын бөрк* ёки *қулақчын папақ* бўлгани ҳамда шакли, вазифаси қорақалпоқ, татар, қозоқ ва бошқирдлардаги шу номли кийим билан бир хил бўлганини айтиш мумкин. Лекин Э.Ўрозовнинг *папақ* сўзига “қырпық папақ, қўндўз папақ, шийразы папақ – қорақўл теридан қилинган қулоқчин турлари”⁴ деб изоҳ беришидан Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида *қулақчын* сўзи кейинчалик умуман бош кийим маъносига қадар кенгайганини кўрсатади. Р.Раҳимова томонидан татар тилида бош кийим турларидан бири сифатида *malaqay bōriik* сўзининг қайд этилиши Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шеваларидаги *малақай* – “бош кийими”⁵ номининг ишлатилишига бир оз ойдинлик киритади.

Туркий тилларнинг кўпчилигида *қалтақ* сўзи умуман бош кийим маъносини англатади. Жумладан, Р.Раҳимова татар тилининг турли диалектларидаги *qalfaq-qalpaq, tǝlrǝk-tilpǝk* айни бир номнинг турли вариантларидир, деган хулосага келган⁶. Лекин олиманинг татар

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 4-том. – Тошкент: Фан, 1989. – Б.138.

² Раҳимова Р.К. К изучению татарской профессиональной лексики // Советская тюркология. 1980. №4. – С. 91.

³ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 76.

⁴ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 76.

⁵ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 76.

⁶ Раҳимова Р.К. К изучению татарской профессиональной лексики // Советская тюркология. 1980. №4. – С. 97.

тили лексикаси этимологик асослари бўйича тадқиқот олиб борган Р.Ахметьяновнинг бу сўзларнинг генетикаси форс тилига (*kəkkəlpək*) алоқадорлигини маъқуллашига қўшилиб бўлмайди. *Қалтақ* сўзининг этимологияси туркий тилларга тегишли эканига шубҳа йўқ. Этимологияда ҳар бир сўз тарихига жиддий ёндашиш талаб этилади. Хусусан, миллат номлари учун асос бўлган сўзларнинг генетик таҳлили алоҳида жиддий мулоҳазаларга таяниши керак. Шунинг учун ҳам нафақат туркий халқлар, жаҳон тарихида ўз ўрнига эга миллат номи таркибидаги сўз генетикасини эроний тилларга алоқадор тарзда талқин қилинишини ёқлаб бўлмайди. Биргина мисол шуки, қадим Рус ёдномларида *чърниш клобуци* тарзида тилга олинган қавм, К.Менгес ёзишича, Рашидиддин солномларида *қавм-и сиёҳ кулоҳон* قوم سیاه كلاهان “қора қалпоқ кийган қавм” деб тилга олинади. Рашидиддин ёзишича, улар руслар билан бирга Угедейхоннинг ғарбий империяга қарши курашида қатнашганлар¹. Олим шу ўринда қорақалпоқлар тарихи (этноним хусусида ҳам) ҳақида ўзининг Qaraqalpaq Grammer. I. Phology. (New York, 1947) асарининг кириш қисмида муфассал маълумот берганини эслатади.

Хуллас, “юпқа наमतдан тепа томони учли қилиб тикилган устки бош кийими”, “қалин матодан тикилган устки бош кийими” маъносидаги ушбу сўзнинг этимологиясини Ш.Раҳматуллаев *қал* (қадимги туркий тилдаги “кўтарил-”) + *-ба* (қўшимча) + *қ* (кичрайтириш қўшимчаси) тарзида кўрсатади². Бизнингча, бу этимологик таҳлилга қуйидаги фикрларни қўшимча қилиш мумкин.

И.Б.Кормушин фикрича, *қал*- феълининг ҳам генезиси олтой тилларидаги қадимий *qa*- ўзагига бориб тақалади³. Бизнингча, *қалтақ* сўзининг этимони *қа+л* тарзида ясалган от бўлиб, *-ба/бу* қўшимчаси билан феъл ясалган. *Қал* сўзини ўзакдош сўзлар ва туркий тиллардаги шу сўз маъноларига манتيқан боғласак, “ёпмоқ”, “қопламоқ” мазмунини беради. Бу тарзда сўз ясалишини қадимий *талбу* (ўзини урмоқ, безовта бўлмоқ, ҳар томонга

¹ Менгес К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Л.: 1979. – С. 62–63.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати.–Тошкент: Университет, 2000. – Б. .

³ Кормушин И.В. Лексико–семантическое развитие корня *qa в алтайских языках // Тюркская лексика и лексикография. – М.: Наука, 1971. – С. 14.

ташланмоқ; ўзбекча *талтинмоқ* феълининг ўзаги) феълига киёсан кўришииз мумкин. *Талбу* феъли қайд этилган маънода Кутбнинг “Хусрав ва Ширин” достонида ҳам ишлатилган¹. Феълнинг *-ба//на* шаклдаги кўшимча билан ясалгани унинг қадимийлигидан дарак беради. *-қ* кўшимчаси эса бу ўринда кичрайтириш вазифасини эмас, ҳаракат натижаси маъносидаги от ясайди. Феълдан англашилган ҳаракат натижасини англатувчи *-қ//а//х* (айрим туркий тилларда *-а//к*) кўшимчасининг бу вазифаси туркий тиллардагина эмас, олтой тиллар оиласига мансуб бошқа айрим тилларда ҳам мавжудлиги ҳам унинг қадимийлигига далолат беради. Масалан, мўғулча *бичиг* — хат, (*бич* — ёзмоқ феълидан), мўғул ва бурят тилларида *будаг* — бўёқ (*буда* — бўямоқ феълидан) каби². Шу тарзда *қалпақ* сўзи “қоплаб турувчи”, “ёпиб турувчи нарса” деган маънони англатади. *Қалпоқ* номини *қапла-* феълига *-қ* кўшимчасининг кўшилиши натижасида метатеза юз бериши (*қапла* — *қалпа*) эмас, нисбатан қадимий *қалта-* феълига боғлашимиз асосларидан бири ҳам ушбу кийим номининг пайдо бўлиши чуқур илдизга эга эканлиги билан изоҳланади. *Дэгди* сўзи “тег-” феълнинг шева талаффузидаги кўриниши асосида пайдо бўлган. Ушбу сўз А.Ишаев томонидан қуйидагича изоҳланган:

Дэгди I — икки томонига хода боғланган балиқ тутадиган тўр. *Дэгди II* — 1. Этик қўнжини тўлдириб туриш учун (оёқни совуқдан сақлаш мақсадида) юпқа кигиздан ёки жундан қилинган этик ичидан қилинган пайпоқ; 2. Кигиз, патак³.

“Паст навли чит” маъносидаги *шърпы* таклид сўздан ҳосил қилинган бўлиб, унинг юпқалиги, енгиллиги шундай аталишига сабаб бўлган. Тез ҳаракат қилиш натижасида чиққан товушга таклид асосида пашша кўришда ишлатиладиган елпиғич, шунингдек, говрон учун ишлатиладиган майда новда ҳам *шърпы* дейилади. Кийим номининг шундай аталишини халқ

¹ Зайончковский А. К изучении золотордынской лексики // Вопросы тюркологии. — Ташкент: Фан, 1965. — С. 26.

² Кудайбергенов С. Грамматические параллели монголо-тюркских языков // Вопросы тюркологии. — Ташкент: Фан, 1965. — С. 42.

³ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 95.

қўшиқларидаги қуйидаги мисралар ҳам тасдиқлайди: *шырпы гөйнәк* бадалады йургәндә, и:чкьнәмны от алады гөргәндә¹.

Қайтақы телпакнинг бир тури бўлиб, киядиган томони тор, юқори қисми кенг бўлиши билан фарқланади². Телпакнинг кўринишига қараб бу ном қадимги туркий тилдаги “орқа томонга ўгир-” маъносидаги

“қай-”³ феълига *-ыт* қўшимчаси ва унга сифат ясовчи *-ақы* қўшимчасини қўшиш натижасида ҳосил бўлган. Кўпгина кийим-кечак номларида кузатилганидек, сифатнинг отлашиши натижасида *қайтақы* телпакнинг бир турини ифодаловчи ном тарзида шаклланган. Маълум кийимнинг турлари асосан аниқловчили бирикма шаклида бўлганини эътиборга олсак, унинг дастлаб *қайтақы* *папақ* ёки *қайтақы* *топты* шаклида ишлатилгани шубҳасиз.

Гўпты – “туя, қўй жуни ёки пахта солиб тикилган уст кийими (фуфайка)” сўзини Ш.Раҳматуллаев қадимги туркий тилда “думбай” маъносини англатган *көп-* феълидан *-и* қўшимчаси билан ясалган; қўшимча қўшилгандан кейин *п* ундоши қатланган; кейинчалик сўз бошидаги *к* ундоши *г* ундошига, *ө* унлиси *ү* унлисига алмашган; ўзбек тилида *ү* унлисининг юмшоқлик белгиси йўқолган⁴, деб изоҳлайди. Мана шу таҳлил сўз бошида *к-г* // *г-к* фонетик ҳодисасининг типик бўлмаса ҳам, қорлуқ ва қипчоқ лаҳжаларида ҳам мавжудлигини кўрсатса, *п* ундошининг қаватланиши маънони кучайтиришга хизмат қилганини ойдинлаштиради.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.– Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.– Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б.

³ Махмуд Кошгарий. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. II жилд. –Тошкент: ЎзФАН, 1961. – Б.263.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати.–Тошкент: Университет, 2000. – Б. 87.

II.2. Эроний тилларга мансуб номлар.

Ўзбек тили луғат фондидаги форсча ўзлашмалар хусусида қатор ишлар амалга оширилган бўлиб¹, улар “*форсий ўзлашмалар*”, “*форсча-тожикча сўзлар*”, “*тожикча-форсча сўзлар*” каби терминлар билан ифодаланган. Хоразм шевалари лексик тадқиқига бағишланган ишларда ҳам мазкур масалага алоҳида эътибор қаратилган². Хоразм кийим-кечак номларини луғавий қатламлар эътибори билан текширар эканмиз, улардаги форс тилига оид сўзлар сифатида талқин қилинган ёки шундай изоҳланиши мумкин бўлган сўзларни юқоридагидек “*форсий ўзлашмалар*”, “*форсча-тожикча сўзлар*”, “*тожикча-форсча сўзлар*” каби терминлар билан ифодалаш айрим ҳолларда ўзини тўла оқламаслигини кўрдик. Хоразм мураккаб энтик бирликлар тўқнашган ҳудудлигини, кийим-кечак номларидаги айрим сўзларнинг эроний тилларга дахлдорлиги аён бўлса ҳам, улар форс ва тожик тилларида учрамаслиги, қолаверса, хоразмий тили ҳам эроний тилларнинг ғарбий шаҳобчасига мансуб бўлгани каби фактларни эътиборга олиб, бундай луғавий бирликларни “*эроний тилларга мансуб номлар*” деб белгилашни лозим топдик.

Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номлари тизимидаги эроний тилларга мансуб сўзларни дастлаб қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: 1.Эроний тилларнинг умумий лексикасига мансуб номлар. 2.Эроний тиллар учун умумий, аммо мазмунан фаркланувчи сўзлар. 3.Хоразмий тили материаллари асосида изоҳланувчи номлар. Қуйида ушбу гуруҳларга мансуб сўзларнинг айримлари хусусида сўз юритамиз:

Эроний тилларнинг умумий лексикасига мансуб номлар. *Сопташ* (Хўжайли, Манғит) – кечаси кийиб ётадиган дўппи³. Ушбу сўз қайд этилган маънода Гурлан, Янгибозор шеваларида *сопташ*,

¹ Усмонов С. Ўзбек тилининг луғат составида тожикча–форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армугон. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.109; Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. Тошкент, 1985. – Б.103–115.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961. – Б.140–141; Мадрахимов О. Ўзбек тилининг ўғуз лаҳжаси лексикаси. –Б. 46; Ишасев А. Из лексикки узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Ташкент: Фан, 1965. –С. 111–117.

³ Ишасев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 154.

сонбаи шаклларида ҳам ишлатилади. Сўзнинг А.Ишаев берган изоҳига асосан унинг эроний тилларга мансуб икки мустақил сўз бирикувидан ташкил топганини кузатамиз: *шāb* ва *нош*. Мазкур сўздаги *шāb* компоненти “тун” маъносида деярли барча эроний тилларда ишлатилади. Жумладан, кадимги форсийда *xshapa*, “Авесто”да (авестовий тилида) *xshap*, *xshapan*, *shap*, пахлавийда *shawāk* кадимги хинд тилида *kshāp* шаклида бўлган бу сўз курдчада *shev*, афғонча (пахту)да *sha*, балуж тилида *shap*, шуғнон тилида *shab*, сарикийда *xab*, мунжийда *xshāwa*, гилонийда *shāb*, фаризандийда *shaw*, ярнийда *shaew* тарзида ишлатилади¹. Шунингдек, мазкур сўз кайд этилган маънода форс тилида *шāb* شب², тожик тилида *шаб*³ шаклига эга. Иккинчи қисм *нош* (ад.орф. *нūш*) эса ҳозирги форс тилида *киймоқ*; *яширмоқ* маъносидаги *пушидан* پوشیدن феълининг ҳозирги замон ўзагидир⁴. Демакки, *сонбаи* номининг асл луғавий маъноси “тунда кийиладиган кийим”дир. Адабий тилимиздаги *чойшаб* сўзида ҳам *шаб* қисми “тун” деган маънони беради ва *чойшаб*, фикримизча, *жойишаб* – тунги ўрин сўзининг фонетик ўзгаришга учраган шаклидир. Шунга қиёсан, юқоридаги фикрларни асослаш мумкин. Бундан ташқари *с – ш, б – п* фонетик ўзгаришлари ҳам тилимизда кенг учрайдиган ҳодиса. А.Ишаев ўз луғатида *чоптаи* сўзини келтирар экан, унга “тепаси чўзиқ дўппи” деб изоҳ беради⁵. Бир қарашда *сонбаи* ва *чоптаи* сўзлари бир сўзнинг фонетик вариантлари бўлиб кўринади. Чуқурроқ мулоҳаза қилсак, ҳар иккала сўз ҳам бир шева (Манғит шеваси) материали сифатида берилган ва олим уларда бир-бирига ишора ҳаволасини бермаган ва уларни турли маъноларда изоҳлаган. Бизнинг фикримизча, олим бу борада тўғри йўл тутган бўлиб, “тепаси чўзиқ дўппи” маъносидаги сўзнинг генетикаси туркий тилларга дахлдор бўлиб, асл шакли *сон(ы)баи*дир. Ҳозирда истемолда бўлмаган мазкур тип дўппилар Гурлан, Янгибозор туманларида истиқомат қилувчи кексалар нутқида ҳам *сонбаи*

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع . با اهتمام دکتر محمد معین . تهران . امیر کبیر . جلد ۳ ص ۱۲۳۹.

² Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983. – С. 90.

³ Русско-таджикский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – С. 585.

⁴ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 315.

⁵ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б.

шаклида ишлатилади. Мазкур сўзнинг *сон* қисми аслида *сопы* бўлиб, унинг “маъноси “конус”дир. Конуссимон, яъни куйи қисми кенг бўлиб, юқорига учли бўлиб борган ҳар қандай нарсани “сўпи” дейилади. Тасбиҳнинг сўписи ҳам конуссимон бўлгани учун шундай аталган. Боши шу шаклга эга бўлган кишини “сўпибош” дейдилар. Агар бирор нарсага конус шакли берилса, “сўпиланди” дейилади¹. Юқоридаги далилларга асосланган ҳолда, *сонпаи* ва *чотпаи* сўзлари алоҳида кийим номлари деган хулоса чиқаришга асос бор.

Сәрпоиш сўзи ҳам шу тип номлардан бири бўлиб, бош кийими, бўрк; идиш устига ёпиладиган ҳар қандай ёпик (сочик, махсус қилинган дастурхон)² маъноларини англатади. Сўзнинг иккинчи компоненти юқорида кўриб ўтганимиздек, *пушидан* (*пуши*) феълига алоқадор бўлиб, *сәрпоиш*нинг биринчи маъносида унинг *киймоқ*, иккинчи маъносида *ёнмоқ* мазмунлари ётибди. Сўзнинг биринчи таркибий қисми ҳам эроний тиллар учун умумий ҳисобланиб, жумладан, паҳлавий тилида *sar*, “Авесто”да *asar* (бошсиз), қадимги хинд тилида *qiras*, *sar* тарзида ишлатилган бўлса, курд, балуж, сурхаида *sar*, астий *sār*, вахий (вохон), санглижий, мунжий, гилакий, фаризандий, арний, натанзий каби эроний тилларда ҳам ўзбек тилига ўзлашган шаклида қўлланади³. Ўзбек тилида полисемия масаласини тадқиқ қилган Т.Аликулов *бош* сўзининг турли маъно қирраларини таҳлил қилган⁴. Бу хусусда Б.Жўраев ҳам сўз юритиб, “бош” сўзининг 19 хил маъносини қайд қилади⁵. Ўзбекча *бош* сўзидаги кўплаб кўчма маънолар форсча *сар* сўзида ҳам кўринади⁶. Демак, *сәрпоиш* сўзининг изоҳланган биринчи маъносида *сар* сўзининг бош, иккинчи маъносида кўчма маънолари асос бўлган. Сәр сўзи Хоразм шеваларида *сардоз* (қопларнинг оғзини тикиш учун ишлатиладиган ип – чизим), *сархум* (сархум,

¹ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б. 127.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўз ФАН, 1961. – Б.80.

³ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ۱۲۸۶. جلد ۲، ص ۱۱۱۱.

⁴ Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966.

⁵ Жўраев Б. “Бош” сўзининг маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1982. – № 3. – Б. 46–49.

⁶ Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983. – С.26–28.

кружка) сўзларида ҳам тадқиқотчилар томонидан қайд этилган кўчма маъноларининг бирида иштирок этган.

Падаш. Эроний тилларга мансуб деб ҳисоблаш мумкин сўзларнинг айримлари форс тили лексикасида мавжуд эмаслиги уларнинг хоразмий тили элемент эканлигини кўрсатувчи муҳим бир белгиларидан саналади. Шулардан бири *падаш* сўзидир. Бу сўз “тагчарм” маъносини англатиб, “қайиш тагчарм” маъносидаги *қайиш падаш*¹ бирикмаси таркибида ҳам мавжуд. Бир қарашда бу сўз русча *подошва* – “таглик”, “тагчарм”² сўзининг шевадаги талаффузи бўлиб кўринади. Лекин Хоразм шеваларида бу сўз (подошва) *падош* шаклида ишлатилади ва асосан кейинги даврларда қўлланила бошлаган. Унинг мазкур русча сўз эмаслигини Ф.Абдуллаев *рэнт* сўзини “чармнинг *падаш*га тикиладиган жойи, чети”³ деб изоҳ беришида ҳам кўриш мумкин.

Форс тилида ҳам *падаш* (*подош*) шаклида бир сўз мавжуд бўлиб, “мукофот”; “жазо” маъноларини англатади. Форс тилидаги мазкур *подош* ва Хоразм шеваларидаги *падаш* сўзлари шаклан бир-бирига ўхшаса ҳам, таркибан бошқа-бошқа сўзлардир. Форсий *подош* паҳлавийча *pât dashin* (шунинг учун ҳам унинг *подошан* варианты ҳам бор) шаклида бўлган⁴. Унинг биринчи қисми *pâti* олд қўшимча, *dash(i)n* эса “ҳадя”; “мукофот”, “умуман, бериладиган нарсаси” (шунинг учун ҳам бу сўз ҳам “мукофот”, ҳам “жазо” маъноларини англатади) дегани. Зардуштийларнинг байрам кунлари назр ёки садақа сифатида тарқатадиган нарсалари ҳам *dash(i)n* деб аталган⁵. Фикримизча, бу сўз ҳозирги *деҳ* (*dodan* – “бермоқ” феълининг ҳозирги замон негизи) билан умуман ўзакка эга.

Энди Хоразм шеваларидаги *падаш* сўзига келсак, унинг икки таркибий қисмдан иборатлигини айтиш мумкин. Биринчи қисм “оёқ” маъносидаги *па* (по) экани маълум. Хоразм топонимиясида Войхон каби жой номларининг мавжудлиги, *пайаныл* каби сўзлар ҳам борлиги *па* хоразмий тилида ҳам мавжуд бўлганини кўрсатади.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Б.126

² Русско-узбекский словарь. Том 2. – Ташкент: 1983. – С. 97.

³ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б.126

⁴ Бурхони қотей. Жилди 1. – С. 347.

⁵ Бурхони қотей. Жилди 1. – С. 815.

Унинг иккинчи қисми *даш* эса “коса”, “кўза”, “хум”, умуман, “идиш” маъносини англатган. *Даш* сўзининг бу маъноси, бизнингча, умуман ўрнашадиган жой маъноси асосида юзага келган. Шунга кўра, *падаш*нинг луғавий маъноси “оёқ ўрнашадиган, жойлашадиган ўрин”дир. Хоразм шеваларида *паласмас падаш* – “пластмассадан қилинган падаш” бирикмаси ҳам мавжуд бўлган¹.

Пешиқир//пешигил//пешигыр сўзлари ҳам этимологияси эроний тилларга алоқадор бирликлардан саналади. Ф.Абдуллаев *пешкър* сўзини “уста киядиган фартук”, *пешигъл* сўзини эса “фартук” маъноларида изоҳласа ҳам, булар айни бир сўзнинг фонетик вариантларидир. *Пешиқир* сўзи А.Ишаев томонидан ҳам “этак”, “фартук” маъноларида изоҳланган². *Пеиш* мустақил ҳолатда ҳам “этак”, “бар” маъноларида ишлатилади: Хэмзэ шинелдин *пеиши* минән тутты³. Ф.Абдуллаев *пе:ш* – “чопон, пўстин пеши, этаги” деган изоҳни беради⁴. Ҳозирги форс тилида “олд”; “олд томон”; “илгари”⁵ каби маъноларни англатувчи ушбу сўз хоразмий тилида ҳам шу мазмунларда мавжуд бўлгани З.Дўсимов томонидан Пишканик каби топонимлар таҳлили мисолида кўрсатиб берилган ва *пеиш* форманти Хоразм топонимиясида алоҳида ўрин эгаллаши қайд этилган⁶. Сўзнинг иккинчи компоненти “гир” бўлиб, у “олмоқ”; “тутмоқ” маъноларидаги гирифтан феъл ўзагига боғлиқ⁷. Демак, *пешиқир//пешигил* сўзи айнан “олдни тутувчи” ёки “олдинга тутувчи” деган маънони англатади. Хоразм шеваларида “гир” шу маънода “оташкурак” мазмунини англатувчи *аташигыр//аташиқыр* сўзи таркибида ҳам мавжуд. Ф.Абдуллаев *пешигыр* сўзининг “чўқмор”, “сўйил” маъносини ҳам қайд этадики⁸, бу ҳам унинг

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. — Б.126

² Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б.146.

³ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б.146.

⁴ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. — Б.175

⁵ Персидско-русский словарь. Том II. — М.: Русский язык, 1983.

⁶ Дўсимов З. Хоразм топонимлари. — Тошкент: Фан, 1985. — Б. 50

⁷ Персидско-русский словарь. Том I. — М.: Русский язык, 1983.

⁸ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. —Б.75

“олдни тутувчи” ёки “олдинга тутувчи” тарзидаги луғавий маъносига мантиқан боғлиқ. Чунки, хатарли йўлларда чўқмор, сўйил олдга тутилган ҳолда юрилган. Хоразмда яқин ўтмишгача тўқайзорлар, қамишзорлар (уларнинг ичида ботқоқликлар ҳам бўлган) кўп бўлгани, умуман, фауна бугунгидан фарқ қилганини эсласак, сўйил ёки чўқморни олдга тутиб юриш тақозо қилинган.

Эроний тилларга тааллуқли луғавий бирликлар кийим-кечак номларига алоқадор сўзларда ҳам учрайди. Масалан, *рант* сўзи. Бу сўзни Ф.Абдуллаев куйидаги изоҳлайди: 1. Чармнинг падашга тикиладиган жойи, чети. 2. Пойабзалга қўйиладиган хошия¹. Дастлаб “пайраҳа” маъносини англатган бу сўз дурадгорлар тилида тахтани йўнувчи асбоб — “ранда” маъносида ишлатилади². Аслида “ранда” сўзи *рант* (*ранд*) сўзига иш-қурол отини ясовчи *а* қўшимчасини қўшиш (*даст*— *даста* каби) орқали ясалган. Демак, сўзнинг “пайраҳа” маъноси билан Хоразм шеваларида қайд этилган маъноси мантиқий умумийликка эга. Шу сўз асосида *рант* *нычақ* — “рант кесадиган пичоқ”, *ақ ранти би:з* — “бигизнинг бир тури”³ бирикмалари шаклланган.

Хоразм шеваларидаги эроний қатламга мансуб сўзлар таҳлили ундаги эроний ўзлашмалар деб қараш мумкин бўлган айрим сўзларнинг ўзлашма эканини шубҳа остига олади. Масалан, форс тилида “ёғоч”, “дарахт” маъносини англатувчи *чўл* (ҳозирги форс адабий тилида *чуб*) сўзи ўзбек шеваларида асосан “хас”; “ёғоч ёки поянинг қуриган ва майда новдаси, бўлаги” каби маъноларни билдиради. Хоразм шеваларида ҳам бу сўз ҳозир мазкур маънода ишлатилади. Лекин *чоптараши* сўзининг “энли пичоқ”⁴ маъносини англатгани илгари бу сўз Хоразм шеваларида ҳам форс тилидаги каби “ёғоч” маъносини ҳам англатганидан дарак беради. Бунини “ёғоч миҳ” мазмунини англатган *чоп миҳи* бирикмаси ҳам тасдиқлайди.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.— Б.126

² Бурхони қотей. Жилди 2. — С, 963.

³ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. Б. 126

⁴ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.Б— 126

Рэшпыл сўзи “йирик тишли эгов” маъносини англатади¹. Бу сўз тарихан икки таркибий қисмдан иборат. Биринчи қисм ҳозирги форс тилида ўзак; ўзан; илдиз; соқол қаби маъноларни англатувчи² риш сўзи билан боғлиқ бўлиб, тадқиқотчилар Хоразм шеваларидаги раш сўзининг бу сўзларга ўзакдошлигини тўғри қайд этганлар³. Иккинчи қисм эса юлмоқ; қиркмоқ; олмоқ маъноларидаги буридан феълининг ҳозирги замон негизи⁴ бурдир. Бур қайд этилган маънода кисавур сўзи таркибида ҳам бор. Рэшпыл луғавий жиҳатдан “нарсанинг сатҳдан туртиб чиққан ўринларини олувчи”, “нотекис қисмларни қиркувчи” деган маъноларни англатади ва бу ном “йирик тишли эгов”нинг вазифасини назарда тутиш орқали юзага келгани аён.

Воҳа соҳавий лексикаси генетик ва таркибий таҳлилини, юқорида кўриб ўтганимиздек, аталиш тамойилларига боғлаб ўрганиш ёки аталиш тамойилларини генетик ҳамда таркибий таҳлил асосида белгилаш зарурлигини кўрсатади. Шунинг учун ном асосидаги тушунча ҳақида тўғри тасаввурга эга бўлиш, хусусан, уларни кўздан кечириш бу борада катта ёрдам беради. Ф.Абдуллаев томонидан “аёллар бегази”⁵ деб изоҳланган хапавэнт ҳақида ахборотчилардан муфассал маълумот ололмадик. Чунки уни билганлар, кўрганлар жуда кам қолган. Маълумотлардан хапавэнт уй шароитида қўлланадиган безаклиги ҳақида тасаввур ҳосил бўлди. Шунга кўра, унинг биринчи қисми аслида “уй” маъносини англатувчи хона (хана) сўзи бўлиши мумкинлигини мулоҳаза қилсак ҳам, хана сўзининг хапа шаклини олишини фонетик қонуниятлар асосида изоҳлаб бўлмайди. Шунинг учун бу ўринда хапа сўзининг асли айнан “ётоқхона” мазмунини англатса ҳам, этнографик маънода “ичкари”ни ифодаловчи “хобгоҳ” бўлгани эҳтимолга яқин. Бу сўз хабгаҳ –хабга –хапга – хапа тарзида ўзгаришга учраган. Иккинчи таркибий қисмнинг қўшилиши натижасида “г” ундоши тушиб қолган.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.— Б. 126

² Персидско-русский словарь. Том I. — М.: Русский язык, 1983.

³ Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. (“Авесто” ономастикасига киёслаш асосида): Филол. фанлари номз. дисс. автореф. — Тошкент, 2006. — Б. 26

⁴ Форсча-ўзбекча ўқув луғати.

⁵ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. Б.92

Хобгоҳ сўзи асли икки таркибий қисмдан ташкил топгани, унинг таркибидаги хоб (уйқу) ва гоҳ (ўрин) сўзлари эроний тиллар учун умумийлигини ҳисобга олиб, улар хоразмий тилида ҳам ишлатилганига шубҳа қилмаса бўлади. Хусусан, гоҳ “Авесто”да гата шаклида қўллангани, Хоразм шеваларидаги бэндэрга (чорроҳа), кэдэмга (қадамжо) каби кўплаб сўзлар таркибида мавжудлиги маълум¹. Хоразм шеваларида га (гоҳ) иштирок этган пышкэ сўзи ҳам мавжудки, бу сўз бизнинг мавзумизга ҳам бевосита алоқадорлик касб этади. Ф.Абдуллаев ушбу сўзнинг қуйидаги маъноларни англатишини кўрсатади: 1. Ип ўраш учун ясалган чўп, қамиш. 2. Пилта, дўппига тикиладиган пахта, қоғоз. 3. Йигиришга тайёрланган пахта тутами². Бизнингча, сўзнинг иккинчи қисми ўрин, жой маъноларидаги мазкур “гоҳ” бўлиб, биринчи қисми эса ўраш; бураш мазмунларидаги печ // пич³дир. Бирор нарсани ўраш учун мўлжалланган предметнинг печгоҳ деб аталиши луғавий жиҳатдан мувофиқдир. “Дастгоҳ” (дастгоҳ, станок) каби сўзларга қиёсласак, “гоҳ”нинг иш-қурол отлари ясашда ҳам иштирок этиши равшанлашади.

Пота ҳозирги пайтда, асосан, бир маънода – “аёлларнинг катта рўмоли” мазмунида ишлатилади. Шунга кўра, унинг пух пота, шэрыс пота каби турлари кенг тарқалган. Ф.Абдуллаев маълумотидан унинг илгари (50-60 йил олдин) белбоғ, қийик маъноларида ишлатилганининг гувоҳи бўламиз⁴. Бу Алишер Навоий асарларида англатган мазмунларидан асосийсига тўғри келади. Алишер Навоий асарларида фўта 1. Ипак ўрамабелбоғ (гоҳо буни салла ўрнида бошга ҳам ўралади). 2. Ҳаммомда белдан пастга тутиладиган лунги⁵ маъноларида ишлатилган. Форс тилида эса фўта фўта (футе) дастор (салла); рўмол; лунги маъноларида ишлатилиб, унинг муарраб (арабийлаштирилган) шаклидир⁶. Бу сўзнинг

¹ Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. – Тошкент, 2002. Б.

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. Б.75

³ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С.321.

⁴ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. Б.76

⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. – Тошкент: Фан, 1983. – Б, 644.

⁶ ФФ. 2. – С. 2573.

этимологияси, бизнингча, форсий пуд (пўд) сўзига бориб такалади. Пуд текстиль термини сифатида арқоқ; арқоқ ипи маъносини англатади¹. Унга тааллуқлилик маъносидаги “-а”ни кўшиш натижасида пўда (пўта) сўзи ҳосил бўлган. Бу сўзга форс тилининг тарихий луғатларида “кийимнинг эни бўйлаб унинг узунлигида тикиладиган ип” деб ҳам изоҳ берилган². Фўта (футе) сўзи ҳозирги форс тилида “ҳаммомда белга тутиладиган мато”; “лунги”³ маъноларида ишлатилади.

Эроний тиллар учун умумий, аммо мазмунан фарқланувчи сўзлар.

Хоразм шеваларида мавжуд эроний тилларга мансуб соҳавий лексик бирликларнинг айримлари эса бошқа эроний тилларда учраса ҳам, улар бошқа-бошқа мазмунларни англатади. Жумладан, *курта* сўзи тожик тилида кўйлак маъносини англатади⁴. Хоразм шеваларида эса *курта* “пахта солиб тикилган ёқасиз, олди ёпиқ ёш болаларнинг уст кийими (*ала курта, қурақ курта*)” мазмунини англатади⁵. Форс тилининг изоҳли луғатларидан бири “Фарҳанг-и Рашидий”да бу сўзга “кўйлак ва ятак” деб изоҳ берганлар. Тадқиқотчилар Сабзаворда жун кўйлак “*курта*” деб айтилиши қайд қилдилар. 1879 йилда нашр қилинган “Курдча-французча луғат”(Auguste Jaba. Dictionnaire Kurde-Français. Publié par Ferdinand Justi. St. Peterbourg)да курд тилидаги *kurtek* сўзи рус тилидаги *куртка* сўзи билан алоқадорлиги қайд қилинган⁶.

Моза кавиш – (Тўрткўл, Сарибий) – эски. Эшак терисидан тикилган калиш⁷; эшак терисидан ишланган калиш: қычқырсам бермийсән довуш, аяағында моза кавиш (Сарибий)⁸. Ушбу кийим

¹ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 312.

² Бурхони котеъ. Жилди 2. – С. 963. – С. 425.

³ Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983. – С. 245.

⁴ Ишаев А. Из лексики узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Ташкент: Наука, 1965. – С. 114.

⁵ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 123.

⁶ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۳ ص ۱۲۱۲

⁷ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 139.

⁸ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 99.

номи мазкур турдаги оёқ кийими умуман истеъмолдан чиқиб кетгани боис историзм ҳисобланади. Лекин форс тили лексикасида *музе* موزه сўзи *этик* маъносини англатгани, унинг ўрнида туркий *чакма* چکه сўзи ишлатилаётгани сабабли архаизм саналади. Шунингдек, форс тилида *этикдўз* маъносидаги *музедуз* موزه دوز сўзи ҳам эскирган сўзлар қаторидан жой олган¹. Илгари форс тилида “этик” маъносида ушбу сўз ишлатилган. “Бурхони котеъ”да бу сўзга “маълум оёқ кийимининг номи ва уни туркийда чакма дейдилар” деб изоҳ берилган. Унинг тарихий илдизи “Авесто”даги *кавуш киймоқ* маъносидаги *таос*, қадимги ҳинд тилидаги *тôс* сўзларига бориб тақалади. Ҳозирги балуж тилида оёқ кийим *môzag*, *môzhagh* дейилади. Бу сўз араб тилига *موزج* *музаж* шаклида ўзлашган².

Кийим-кечак номларининг лисоний таҳлили бу сўзлар асрлар давомида шаклланиши, табиийки, бу жараёнда уларнинг айримларининг шакл ва маъносида қисман, баъзи ҳолларда бутунлай ўзгаришлар содир бўлганини кўрсатади. Хоразм воҳаси кийим-кечак номларида ҳам бу фикрни далилловчи бир қанча номларни кўриш мумкин. Жумладан, *чарсы* сўзи бугунги кунда воҳа аҳли нутқида рўмолнинг бир тури, *матирга* ўхшаган, асосан, ўзаро борди-келдиларда дастурхонга солиниши урф бўлган рўмол турини англатади. Ушбу сўзнинг тарихига назар солсак, унинг асл луғавий маъноси “боғлаш” бўлиб, шу маънодан полисемия натижасида “зиндон” маъноси келиб чиққан. Бундан ташқари *чарс* چرس эроний тилларда озор, уқубат; ўтлоқ; узум ивитиш учун бочка; дарвешлар хайр-садақадан йиғадиган нарсалар каби маъноларни англатган³. Ҳозирги форс тилида эса *чарс* چرس 1) гиёҳванд модданинг бир тури; 2) узум ивитиш учун бочка маъноларини англатади⁴. “Бу ҳолда мазкур сўз қай тарзда бугунги маъноси томон томон силжиган?” — деган саволга уни ушбу сўзга боғлиқ бўлган *чарсдон* сўзига қиёслаш орқали маълум даражада жавоб топамиз. *Чарсдон* таркибан *чарс* ва *-дон* (ўрнашган, жойлашган мазмунини

¹ Персидско-русский словарь. Том II. — М.: Русский язык, 1983. — С. 578.

² شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۴ ص ۲۰۰۱

³ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. ص ۲۲۲ جلد ۲

⁴ Персидско-русский словарь. Том I. — М.: Русский язык, 1983. — С 466.

ифодаловчи от ясовчи қўшимча қаламдон каби) қисмларидан иборат бўлиб, классик лугатларда бу сўзга “каландарлар тўрт бурчагини букиб, елкасига ташлаб олган ҳолда юрадиган рўмол. Йиғилган хайр-садақани унга ташлаганлар” тарзида изоҳ берилган ва “Фарҳанг-и адаб”да келтирилган Жунайд Халхолийнинг

Берун рафтам чу дарвешон намадпўш,

Чарсдонро ҳамойил карда бар дўш,

яъни, “дарвешлар каби намад кийиб, чарсдонни елкамга ташлаб чиқдим” байти мисол қилиб берилади¹. Демак, *чарсы* сўзи *чарсдон* билан тарихан алоқадор бўлиб, ундаги *-ы* эроний тилларда ҳам нисбат ҳосил қилувчи қўшимча (йо-йи нисбат ҳосил қилувчи *-и*) ҳисобланади. Кейинчалик, одми, оддий турдаги рўмолларга ҳозирдаги каби *чарсы* дейила бошлаган. Бу каби ҳолатлар кийим-кечак номларидаги маъно ўзгаришларида халқнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи ҳал қилувчи факторлардан бири эканини кўрсатади. Форс тилида *чарси* چرسی сўзи эса 1. Чарс чекувчи.

2. Сўзлашув услубида кучсиз, ҳолсиз маъноларини англатади². Форсий ушбу сўз *чарс* сўзининг “ғиёҳванд модда” маъносига нисбат қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил бўлган ва ушбу сўз Хоразм шеваларида *чарс* шаклида “жиззаки” маъносини ифодалайди³. Бизнингча, *чарснинг* бирламчи лугавий маъноси (боғлаш) ва омоними – “ғиёҳванд модда” маънолари ўртасида кўз илғамас мантикий занжир бўлиб, тил тараққиёти давомида улардаги полисемия омонимлик даражаси етган, яъни ўзаро маъно боғлиқлиги сезилмас даражага етган.

Ла:с сўзи Ф.Абдуллаев томонидан “сочпопук” (қадъмдә қийзла ла:с, шокәлә асадәълә)⁴ деб изоҳланган. А.Ишаев унинг маънолари бирмунча кенг эканини кўрсатиб берган:

ЫЛАС I (Манғит, Хўжайли, Беруний, Кўнгирот) – сифатсиз ипак газлама. Лас (Тўрткўл, Беруний) – ылас: ластан кийгән кёйләги.

شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۳ ص ۱۷۹۹.

² Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С 466.

³ Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лахжасининг қисқача қиёсий лугати. – Урганч: Хоразм, 1999. – Б. 180.

⁴ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.

ЫЛАС II (Беруний) – этнографик. Сочпопук (аёллар сочиға кўшиб ўраладиган қора ип ёки қора жундан тўқилган лента)¹.

Лас сўзининг генетик тахлили унинг қадимийлигидан дарак беради. Чунки, форс тилининг тарихий лексикасида қизил ипакдан қилинган мато *лоҳ* деб аталиб², ҳозирги вақтда қайта ишланмаган ипак; сифати паст ипак лос деб аталади³. Эроний тиллардаги ғ-с-ҳ ходисаси гот–гос–гоҳ, пот– пос сўзлари мисолида *лоҳ//лос* сўзларининг қадимдан истеъмолда бўлиб келаётганини кўрсатади.

Кәлләки (Хива) – попоқнинг бир тури бўлиб, давра телпак устига алвон тикилади⁴. Бу сўз Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида бошқача маъно англатади, яъни кәлләки (Беруний) – юган нўхтасига тикилган, от бошининг икки чеккасига тушиб турадиган попук⁵. Унинг луғавий маъноси ҳар иккала мазмунга ҳам мувофиқ келади. Кәлләки кәллә сўзига -ки//-эки (мансублик кўшимчаси)ни қўшиш натижасида ҳосил бўлган.

Сандал сўзи сандон; этикдўзлик асбоби (ерга қоқиб қўйиб мих қайтарадиган асбоб)⁶ маъноларини англатади ҳамда ёзги оёқ кийими номи ҳам шундай аталади. “Навоий асарлари луғати”да “ёғочи қора-сариқ рангли, хуш исли дарахт” маъносидаги сандал арабча деб кўрсатилади⁷. Лекин шуни таъкидлаш лозимки, Хоразм шеваларида аслида сандал ва сандон шаклида бўлган иккита алоҳида сўз омонимлик касб этган. Сандон; этикдўзлик асбоби маъноларидаги сандон сўзи “Навоий асарлари луғати”да “темирчи ва заргарларнинг устига метални қўйиб болғалайдиган оғир пўлат асбоби”⁸ маъносида тарихан форс тилига мансублиги тўғри

¹ Ишасев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. –Б. 134.

² Бурхони котеъ. Жилди 3. – С, 963. – С, 1774.

³ Персидско-русский словарь. Том II. – М.: Русский язык, 1983. – С, 415.

⁴ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. –Б. 55

⁵ Ишасев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 43.

⁶ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. –Б. 126

⁷ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Том . – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 545.

⁸ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Том . – Тошкент: Фан, 1983. – 546.

кўрсатилган. Бу сўз тилимизга форс тили орқали ўтган бўлса ҳам, унинг мурёни, мидия ва оромий тилларида *sadânâ* шаклида, иврит (иброний) тилида эса *sadân* тарзида ишлатилгани¹ генетикаси анча мураккаблигидан дарак беради.

“Ёзда кийишга мўлжалланган очик оёқ кийими” маъносидаги сандалга асос бўлган сўз эса “Навоий асарлари луғати”да кўрсатилганидек дарахт номи бўлиб, қадимда шиппақлар шу дарахт ёғочидан тайёрлангани учун материал номи кийим номига кўчган. Лекин бу сўз соф арабча бўлмай, унинг ўзига бошқа тиллардан ўзлашган бўлиши эҳтимолга яқин. Сандал грек тилида *sandalia*, лотинчада *sandalium*, француз тилида *sandale*, инглиз тилида *sandal*² дейилиши шу мулоҳазага ундайди. Бу сўз қадимданок “ёзги калиш”, “аёллар калиши” маъноларида ишлатилган. Ҳозирги форс тилида курси сўзи сандали деб аталиб, унинг бундай номланишини тадқиқотчилар икки сабаб билан изоҳлайдилар: 1. Курси кўпинча сандал дарахтидан ясалган. 2. Қадимда подшоҳлар, аслзодалар оёқ кийимини кийиш учун қўйиладиган табуретка сандалиий (сандал – оёқ кийими) деб аталган³. Ҳақиқатан ҳам, сандалиий сўзи форс тилида кейинчалик умуман курси маъносини англата бошлаган.

Хуллас, сандал – сандон (ерга қоқиладиган темир, устида уста иш қилади)⁴ ва сандал – оёқ кийими Хоразм воҳаси шеваларида омоним ҳолатга келиб қолган бошқа-бошқа сўзлар бўлиб, уларнинг генетикаси ҳам бўлакчадир.

Хоразмий тили элементлари асосида изоҳланувчи номлар. Қайд этилганидек, Хоразм соҳавий лексик бирликлари орасида бошқа эроний тилларда учрамайдиган баъзи сўзлар ҳам мавжуд. Шулардан бири *паравыздир*. Бу сўзга Ф.Абдуллаев *пилта* деб изоҳ берар экан, мисол тариқасида *жиякі көрпәнъң паравъзънъ ҳәлмә тькъдъ* жумласини келтиради⁵. А.Ишаев эса бу сўзга *жияк (пўстиннинг енг учлар ва атрофларига қоракўл терсидан қўйилган жияк)* деб изоҳ беради⁶. Ушбу сўзнинг этимологиясига назар солар

¹ Бурхони қотёъ. Жилди 2. – С. 963. .2 С. 1177.

² Бурхони қотёъ. Жилди 2 – Б. 1173.

³ Бурхони қотёъ. Жилди 2– Б. 1337.

⁴ ФА. –Б. 126

⁵ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. I қисм. Луғат. II Хоразм шеваларининг таснифи. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б.

⁶ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 145.

эканмиз, унинг икки таркибий қисмдан иборат эканини кўрамиз: *пар* ва *авиз*. *Пар* форс тилида кўплаб маъноларга эга бўлган. Жумладан, *пар* (кушнинг пари); кафтнинг бошланишидан бармоқлар учигача бўлган қисми; ёруғлиқ, нур; киргоқ, чекка, этак (*пар-и кулоҳ* — бош кийимнинг чеккаси, *пар-и биёбон* — чўлнинг адоғи каби); дарахт барги; тегирмон, гилдирак кабиларнинг парраги. Ушбу сўзнинг кенг қўлланадиган ва ўзбек тилида ҳам мавжуд маъноси паҳлавий тилида *par*, *parr*, авестовийда *parena* (қанот), қадимги ҳинд тилида *parṇa* шаклларида ишлатилган бўлса, ҳозирги эроний тиллардан курдчада *per*; вохон тилида *parr*; гилон, фаризандий, ярний, натанзийда *par*, сурахаида эса *pār* тарзида ишлатилади¹. *Пар*нинг ёруғлик маъноси мумтоз ўзбек адиблари тилида *фар* шаклида ишлатилган. Форс тилида мазкур сўзнинг қайд қилинганларидан *пар* (кушнинг пари), қанот, сув хайвонлари сузгичи, япроқ (*пар-э чой* — қуруқ чойнинг япроғи) каби маънолари мавжуд². Форс тилига ўзбек тилидан ўзлашган *парқу* сўзи таркибида ҳам *пар* қайд қилинганларидан биринчи маънода ишлатилади. *Қув* оккуш деган маънони англатади³. *Паравыз* сўзининг иккинчи қисми *авыз* эса *осмоқ* маъносидаги *овихтан* اويختن феълининг ҳозирги замон шаклидир. Шу ўринда бу феълнинг ўтган замон ўзаги *овихт* اويخت Хоразм шеваларидаги *чәрхәвик* (эшик ва деразалар ўрнатиш учун қўйиладиган ёғоч) сўзи таркибида ҳам мавжудлигини эслаш лозим. *Овихтан* феълининг ўзи паҳлавий тилида *âvixtan*, *âpixtan* авестовий *осмоқ* маъносидаги *vaeg* феълга *â* олд қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил бўлган. Демакки, *паравыз* сўзи *пар осилган* (кийим-кечак) деган маънони англатади.

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۱ ص ۲۷۵

² Персидско-русский словарь. Том I. — М.: Русский язык, 1983. — С. 276.

³ Русча-ўзбекча луғат. Том I. — Тошкент: 1983. 508.

II.3.Тарихан араб луғавий қатламга мансуб сўзлар

Хоразм воҳаси соҳавий лексикаси тизимида араб луғавий қатламга мансуб сўзлар миқдори унча кўп эмас. Улардан айримларига эътибор қаратамиз:

Массы — маҳси. Маҳси сўзи арабча “бўямок”, “суртмоқ”, “ёғламоқ” маъносидаги масаҳа¹ феъли асосида пайдо бўлган. Оёқ кийимининг бундай номланиши унга масҳ тортиш мумкин бўлганидир. Масҳ тортиш шароити ва тартиби шаръий асосланади². Масҳ сўзига нисбат қўшимчаси бўлган “-и”ни қўшиш натижасида ҳосил бўлган ушбу сўз араб тилининг ўзида йўқ. Шунингдек, ушбу сўзнинг форс тилига оид луғатларда ва “Навоий асарлари луғати”да учрамаслиги унинг нисбатан кейинги пайтларда арабча сўзга ўзбек тили сўз ясалиш тизимидан мустаҳкам ўрин олган аслида араб тилидан ўзлашган “йо-йи нисбат” қўшиш билан ясалганини кўрсатади. Демак, *мэссы* сўзининг генетикаси араб тилига тааллуқли бўлса ҳам, сўз яшаш тизими нуқтаи назаридан ўз қатламга мансубдир. Маҳсини Хоразмда ҳозирги кунларда, асосан, кекса ёшдаги эркак ва аёллар кияди. У билан кийиладиган калиш *мэссы* кэвуш деб аталади. Этнографик маънода “*мэссы* кийиш” турмушга чиқиш, келин бўлиш мазмунини англатади. Чунки келинларнинг куёв уйига калишсиз ҳолда маҳси кийиб йўл олиши ва чимилдиққа ҳам оёғида маҳси кийиб кириб бориши ҳозирда ҳам урф. Ф.Абдуллаев ёзиб олган “қара *мэссы* кийиздилэ айақа, алтын йузуқ сал дэдылэ бармақа”³ мисраларида шу ҳолат ўз аксини топган. Этикдўзлар тилида маҳси учун маҳсус қолип *мэссы қалып* деб аталади.

Халақа рўмолнинг бир тури бўлиб, хотин-қизлар лачак устидан ўраб, орқага ташлаб қўядилар. Бу сўз, асосан, Гурлан, Манғит, Янгибозор туманлари аҳолиси нутқида ишлатилади. Ҳалақа арабча — “ҳалқа”⁴ сўзига алоқадор бўлиб, матонинг ҳалқа шаклида ўраб қўйилиши шу номга асос бўлган.

¹ Ан-наъим. —Б. 783.

² Мухтасар.

³ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. Б.67

⁴ Ан-наъим. —Б. 194.

Хоразм воҳаси этнографик лексикасига оид *ъсқат* сўзи “мурданинг кийими”, “вафот этган одамнинг кийими” маъносини англатиши билан бизнинг мавзумизга алоқадорлик касб этади. Ф.Абдуллаев қайд этишича, “ъсқатънъ бэр” жумласи “ўлгандан кейин қолган кийимларини бер” мазмунини билдиради¹. Бу сўзнинг асли арабча исқот бўлиб, у сақата – тушмоқ, тушиб кетмоқ, тўкилмоқ феъли асосида шаклланган. Бошқача қилиб айтганда, исқот ушбу ҳосила феълнинг IV боби (асқата) нинг масдаридир². Асқатанинг “туширмоқ”, “тушириб юбормоқ”, “уриб туширмоқ”, “ағдармоқ”, “ташалаб юбормоқ”, “йикитмоқ” каби маъноларини³ эътиборга олсак, унинг “ташлаб юбориш”, “ташлаб юбориладиган нарса” мазмуни юқоридаги изоҳга мос келади. Исқот сўзининг ушбу этнографик маъноси ҳозирги араб тилининг ўзида йўқ. Мулоҳазамизча, исқотнинг бу тарзда этнографик маъно касб этишига, адабиётшунослик термини сифатида таърих санъатида бирор киши вафоти муносабати билан исқот ишлатилишига ҳам маълум даражада алоқадор бўлса керак. Бирор киши вафотида бағишланган таърихда ҳарфлар англатган рақамдан бирор рақамлар ҳосил қилувчи сўз ёки англатган рақамни олиб ташлаш исқот дейилади. Масалан, яке аз зиллиллоҳ кам шуд – зиллиллоҳ (Оллоҳнинг сояси – подшоҳ)лардан бири камайди. Бунда, ишорага кўра, зиллиллоҳ сўзи ҳарфларининг рақам ифодаси йигиндисидан 1 (бир)ни олиб ташлаш исқот саналади. Исқот фақат мутаваффиёт (вафот муносабати билан ёзилган) таърихлардагина ишлатилади. Ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам дафн маросимларини имомлар бошқаришини, илгари уларнинг кўпчилиги араб тилини, бадийят илмини яхши билган, табъи назми бор одамлар бўлганини эътиборга олсак, бизнинг бу мулоҳазамиз маълум даражада асосли, деб ҳисоблаймиз.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. Б.49

² Араб тили грамматикаси. – Б, 202.

³ Ан-наъим. Арабча-ўзбекча лугат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2005.

II.4. Рус ва Европа тилларига мансуб сўзлар

Миллий тилнинг луғат таркиби, унда мавжуд лексик бирликлар ушбу халқ ёки миллатнинг бутун тарихий тараққиёти давомида шаклланган ҳодисадир. Хусусан, ўзбек тилининг лексикаси ниҳоятда бой ва ранг-барангдир, у доимо ўсишда, ривожланишдадир. Тилимиз луғат бойлигини кузатганда мавжуд сўзларнинг талаффузи, қўлланиши ва маънолари ҳамда уларнинг тарихий илдизларини илғаб олишимиз қийин эмас. Ҳозирги адабий тилимиз ва халқ шевалари лексикасида рус ва бошқа Европа тилларига хос сўзларнинг салмоқли қатлами мавжуд. Бу қатлам рус ва ўзбек тилининг узоқ тарихий иқтисодий, сиёсий ва маданий контактлари асосида вужудга келган. Махсус адабиётлар ва тарихий манбаларда кўрсатилишича, бу алоқалар XIX асрнинг охиридан бошланган¹. Бу алоқаларнинг узоқ йиллар давом этганлиги натижасида рус-ўзбек билингвизми вужудга келган. Албатта бу ҳолат ижтимоий-маданий алоқаларнинг кўлами билан изоҳланади. Халқ ҳаётининг деярли барча соҳаларини қамраб олган бу лисоний муносабатлар тилимизнинг барча ярусларида ўз аксини топди. Туркология, хусусан, ўзбек тилшунослигида ҳам бу жараён анча кўламли равишда тадқиқ қилинди. Уларнинг ўзига хос жиҳатлари ўрганилди². Маълумки, ўзбек тилига рус тилидан сўзлар қабул қилиниши тарихан икки даврга бўлиб ўрганилади. Дастлабки давр XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларига тўғри келади. Бу даврда Россия давлати Ўрта Осиё халқларини забт қилиши ва бу ерларини ўзига бўйсундириши билан боғлиқдир. Бу пайтда халқларнинг ижтимоий-сиёсий алоқалари маълум соҳалар билан чекланган бўлиб, ўзлашган сўзлар асосан фонетик-орфоэпик жиҳатдан тилимизга мослаштирилган. Рус тилидан ва рус тили орқали бошқа тиллардан ўтган сўзлар оғзаки нутқ қоидаларига бўйсундирилган. Чунки лисоний кузатувлар шуни кўрсатадики, ҳар бир чет тилдан кириб келган янги сўз қабул қилувчи тилнинг фонетик, орфоэпик, грамматик қонуниятлари таъсири остида айрим ўзгаришларга учрайди. Улар бошқача ўқилиши, бошқача ёзилиши, айрим товушларнинг тушириб қолдирилиши ёки қўшиб айтилиши мумкин. Уларнинг айримлари қуйидагича:

¹ Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981, 124 б.

² Ўзбек тили лексикологияси. Кўрсатилган асар. 124 б.

Ўзлашма сўз уни қабул қилган тилнинг практик ёзуви хусусиятларига мослашади.

1. Чет сўз ўзлаштирувчи тил грамматик класслари категорияларига мос келиши лозим.

2. Сўз уни қабул қилган тилда қайта фонетик шаклланади.

3. Чет сўз уни қабул қилувчи тилга грамматик сингишиб кетади.

4. Чет сўз уни қабул қилувчи тил сўз яшаш системасида анча фаол иштирок этиши мумкин.

5. Чет сўз уни қабул қилган тилга семантик жиҳатдан сингиши, яъни ўзлашма сўз маъноси аниқ бўлиши ва ўзлашма сўз маъноси қабул қилган тилда дифференциация қилинган бўлиши лозим.

6. Чет сўз уни қабул қилган тилда узлуксиз ишлатилиши керак¹.

Ўзлашган сўзларни тадқиқотчиларнинг юқорида қайд этган мезонлари асосида таҳлил қилсак, дастлабки босқичда кирган кўпгина рус тилига хос сўзлар бугунги тилимизда ўз сўзимиз сифатида тасаввур қилинади (самовар, самолёт каби).

Рус тили ва рус тили орқали сўз қабул қилишнинг кейинги босқичи Октябрь инқилобидан кейинги давр (XX асрнинг боши) деб қайд қилинади. Қайд этилган кейинги давр ҳақиқатан ҳам ўз кўлами ва шиддати билан тилимизнинг барча жабҳаларига таъсир қилди. Бу даврда бошланган ижтимоий ҳаёт ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши, цивилизация ва илмий-техникавий тараққиёт дунёнинг барча буржларига шахдам қадамлар билан кириб борди. Бу жараён дунё халқларининг бир-биридан ажралиб, алоқасиз яшаш мумкин эмаслигини кўрсатди. Бошқа халқларнинг муваффақиятларига эътиборсиз бўлиш халқ турмушида салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини намоён этди. Шундай қилиб, бу вазиятда тилларнинг ўзаро алоқаси табиий ҳолат бўлиб қолди. Айни пайтда ушбу жараён мавжуд ўзлашма сўзларнинг мавқеига таъсир кўрсатди.

Ушбу жараён ҳозирги тилимиз лексикасида бугун ҳам давом этмоқда. Маълумки, рус тили ва рус тили орқали бошқа хорижий тиллардан сўзлар олиш сўзлашув тили, нутқ жараёнида содир

¹ Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: “Фан”, 1981. 85 б.

бўлган бўлса, ҳозирги кунда бунинг тўғридан-тўғри Европа тиллари билан мулоқот натижасида амалга ошаётгани, дунё халқларининг яқинлашуви, глобализация, илмий-техникавий алоқалар, айниқса, ҳаётимизга интернет тармоғининг кириши бу жараёни интенсификациялаштиради.

Хуллас, Хоразм воҳасида истиқомат қилувчи бошқа туркий халқларнинг тилида ҳам бу жараён ўз изини қолдирган¹. Тил луғат таркибида маълум қатлам сифатида шаклланган ушбу бирликларнинг маълум қисми соҳавий лексикага ҳам алоқадордир.

Бу лексик бирликларнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, уларнинг кўпчилиги рус тилига хос бўлса, бошқа бир қисми рус тилининг ўзи учун ҳам ўзлашмалар ҳисобланади. Уларнинг кўпчилиги рус тили воситачилигида кириб келган лотинча, италянча, испанча, французча, немисча, инглизча сўзлардир. Шу сабабли уларнинг айримлари рус тили қоидаларига мослаштирилган. Кейинчалик эса ушбу шакли ўзбек тилига қабул қилинган. Шундай экан, бу типдаги номлар ўзлашиш жараёнида икки қарра адаптацияга учраган ва бу ҳолатни эътиборда тутиш лозим. Шуни назарда тутган ҳолда кийим-кечак номларини тарихий-этимологик таҳлил қилиш жараёнида асл манбага яқинлаштириш аъъанасини танладик. Рус тилидан ўтган сўзларни шу асосда таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Хоразм воҳасида учрайдиган кийим-кечак номларининг таркибида асл русча номлар ҳам талайгина. Уларнинг кўпчилиги шева вакиллари тилига анча илгари оғзаки сўзлашув орқали кириб келган.

Рус тилига хос номлар: *басаножка* (оёқ кийими), *күбәнка* (бош кийим), *куртка* (уст кийим), *мәйкә* (ич кийим), *пүпәйкә* (пахтали уст кийим), *шапка*, *кепка* (бош кийим), *пиюстка* (ҳарбий бош кийим), *наски*, *чулки* (оёқ кийим), *шерс* (матончи), *кофта*, *юбка*, *труси* ва б.

Рус тилидан ўзлашган сўзларнинг кўпчилик қисми XIX асрда кириб келган. Ўзбек тилига улар асосан оғзаки нутқ орқали ўзлашган ва қандай талаффуз қилинса шундайлигича ёзилган.

¹ Носыров. Д. С. Становление каракалпакского общенородного разговорного языка и его диалектная система. Нукус – Казань, 1976, с 346–347.

Албатта бундай ҳолатда маҳаллий шеваларнинг таъсири катта бўлган. Халқ оғзаки ижоди намуналарига эътибор қилинг:

Ўлдинә чикәмән адабла вилән,
Қастулла тикаман сәдәплә вилан.
Башина орапты серий *касынка* ...

Тадқиқотчиларнинг таҳлил қилишича, ўзбек тили лексикасида кўплаб сўзлар герман тилларига мансуб бўлиб, улар ҳозир ҳам фаол қўлланмоқда¹.

Бизнинг кузатишимизга кўра, француз тилига хос бўлган кийим-кечак номлари анчагина қисмини ташкил қилади. Рус халқи тарихининг маълум даврида зодагонлар, юкори табақа вакиллари орасида кийинишда, адабиёт ва санъат борасида, умуман маиший, турмушда французларга тақлид қилиш анъанаси вужудга келган. Бунинг натижасида рус тилига кўплаб француз тилига хос сўзлар кириб келган. Кейинчалик рус тили орқали бошқа тилларга ўзлашган².

Қиёс қилинг:

Батинка (фр. этик. Ип тақиб ёки тугмалаб кийиладиган қисқа кўнжли пойабзал).

Бостон (шаҳар номидан, костюмбоп ва пальтобоп газлама).

Велюр (фр. духоба – тук билан қопланган, пахмоқ). Француз тилида қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Буғу, кўй ва бошқа хайвонлар терисидан ошлаб тайёрланадиган юмшоқ тукли бахмалсимон чарм.

2. Тоза, сифатли жун толаларидан тўкиладиган калта тукли майин мато (мовутнинг бир тури).

Жакет (фр. Хотин-қизларнинг калта уст кийими).

Жилет (фр. Жилле исмли қизикчи, масхарабоз номидан. Енгсиз, калта камзул, нимча). Шевада жалатка // жаллатка.

Камзул (фр. Илгари ёзлик пальто ўрнида кийиладиган енгил, узун уст кийим). Шевада камзўр.

Камбинзон (фр. Шими билан кўйлаги кўшиб тикилган иш кийими). Шевада комбинзон “иш кийими”.

¹ Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. Тошкент, “Фан”, 1987, 50 бет.

² Бердимуратов Е, Даўлетов А. Ҳозирги қорақалпоқ тили. “Қорақалпоқстон”, 1979, 235 бет.

Кастюм (фр. 1. Пиджак ва шим ёки жакет ва юбкадан иборат устки кийим;

2. Ёқаси қайтарилган, кўкрак олди очик, тугмали, калта устки кийим; пиджак ёки жакет. 3. Маскарад ёки театр кийими)

Крепдишин (фр. Пишиқ юпка шоҳ газлама). Шевада гирбишин.

Паплин (фр. Арқоғи йўгонроқ, ўрими ингичка ип ёки ипакдан тўқилган газмол). *Ипакли поплин, поплин кўйлак*.

Тужурни (фр. Доимий, кундалик кийим. Одатда икки бортли эркакча устки калта кийим; калта куртка). Шевада жужурка.

Шарф (фр. Бўйинга ўраладиган ёки бошга, ташлаб юриладиган, энига нисбатан узун мато). Булардан ташқари тилимизда французча газмол ва матоларнинг ҳам номлари учрайди. Қизиғи шундаки, уларнинг айримлари кийим номларини ҳам ифодалашга мослашган: *драп, трикотаж, габардин, сатин, крепдишин, поплин, шифон* ва бошқалар.

Ўзбек тили лексикасига ўзлашган кийим-кечакка оид қатор сўзлар келиб чиқишига кўра инглиз тилига оиддир. Тиллар тарихидан маълумки, турли тарихий шароитларга ва омилларга кўра бир тил иккинчисидан кўпроқ, бошқаси эса камроқ сўзлар қабул қилади. Баъзан сўз ўзлаштириш жараёни тиллар орасида мавқе нуқтаи назаридан алмашиб ҳам турган. Уларнинг бири маълум даврда *рецептор* (қабул қилувчи) тил вазифасини бажарса, бошқаси манба тил (сўз берувчи) ҳолатида бўлган. Масалан, Европада бир вақтлар сўз ўзлашуви ва янги лексик бирликлар яратилиши грек ва латин тиллари асосида содир бўлган бўлса, кейинги даврларда *инглиз, рус, немис* тиллари орқали амалга ошмоқда. Бир вақтлар рус тилига ҳам инглиз тилларидан кўплаб илмий атамалар ва турмушнинг турли соҳаларига оид бўлган лексик бирликлар кириб келган. Бундай бирликларнинг айримлари ўзбек тилига ҳам ўтган. Инглиз тилига хос кийим-кечак атамалари ҳақида тўхталамиз.

Бриджси — (ингл. отда юриш учун кийиладиган шим). Шевада *брижжса* “уйда кийиб юриладиган шим, уйлик кийими”.

Бутси — (ингл. футбол ўйинчисининг тагига тишлар ўрнатилган оёқ кийими).

Вельвет — (ингл. бахмал, духобага ўхшаш газлама). Шевада *вилвет*.

Жемпер – (ингл. ипакдан ёки жундан тўқилган, тугмасиз бошдан кийиладиган кўйлак). Шевада *жымпыр* // *жумпыр* “жун ёки бошқа материалдан тўқиладиган устки кийим.

Жерсе, джерси – (ингл.) ипакдан тўқилган газлама.

Пиджак – (ингл.) костюм; кийимнинг юқори қисми.

Пижама – (ингл.) 1. Ҳиндистонда енгил матодан бўлган кенг шимсимон кийим. 2. Кенг калта камзул (куртка) ва шимдан иборат хонаки енгил кийим.

Светер – (ингл.) тугмасиз тўқилган, бошдан кийиладиган иссиқ кийим.

Шорт – (ингл.) почаси калта шим. Шевада *шортик* “болалар киядиган калта поча шим”.

Кейинги даврларда спорт турлари билан боғлиқ ҳолда ҳам айрим сўзлар инглиз тилидан кириб келган. Жумладан, *красовка, футболка* каби. Аслида красовка инглизча: 1. Телефон станцияларида абонент ташки линияси. Ташки линия ва абонентлар. Станцион асбобнинг улаш жойи; 2. Югуриш спорт тури, бунда енгил атлетика йўлакчасида югуришдан фаркли равишда табиий йўллардан югурилади; ушбу пойгада кийиладиган пойафзал номини ҳам англатган. Шевада *красонка* барча енгил спорт пойафзалини англатади.

Рус тили орқали кириб келган кийим-кечак номларининг маълум бир қисми келиб чиқишига кўра немис тилига хосдир. Маълумки, немис тили ҳинд-европа тилларининг герман тиллари гуруҳига мансуб бўлиб, инглиз тили ҳам шу оилага тааллуқли. Бу тил франк, сакс, тулинг, алеманн, бавар каби ғарбий герман қабилалари шеваларидан таркиб топган. Шундай экан, айрим номлар герман тиллари учун муштарак бўлиши табиийдир. Номларнинг айрим тилларга хос эканлиги ҳақидаги фикрларимиз, асосан, рус тилига ўтиш даври билан боғлиқ ҳолда баён этилганлигини таъкидламоқчимиз. Немис тилига хос сўзларнинг мавзуий гуруҳлари санъат, спорт, кийим-кечак, айрим тилшуносларнинг кузатишларича, ҳарбий соҳаларга алоқадордир¹. Тадқиқ қилинаётган минтақада қуйидаги кийим-кечак атамалари мавжуд:

Бэнттик (нем. тасма, тугун. Кичкина бант, бантикча). Шевада *бонтик* “ипак лента”.

Бушлэт (нем. матрос нимчаси). Матрос курткаси.

¹ Бердимуратов Е, Даўлетов А. Ҳозирги қорақалпоқ тили. “Қорақалпокистон”, 1979, 234–235

Галстук (нем. Кўйлак ёқаси остидан ўтказиб, олдини тугун ёки банд қилиб тақиладиган мато буюм, бўйинбоғ). Шевада асосан, пионерлар бўйнига боғлаб юрадиган қизил мато, шунингдек, эркаклар бўйинбоғи.

О.Жуманиёзовнинг қайд этишича, бу сўз герман тилларига хос бўлиб, икки қисмдан иборат қўшма сўздир: *Hals + tuch*¹

Китель (нем.) Ҳарбийларнинг бирёклама тугмаланадиган, тик ёқали расмий кийими. Шевада “эркакларнинг устки кийими”.

Шпилька (р<нем.) Сочга тўғнаб қўйиладиган айрисимон буюм. Суюк шпилка. Шевада “тўғноғич”.

Шуба (нем. Узун ва кенг кўйлак). Ип газламадан қилинган кенг енгли уст кийим. Авраси мўйнали устки қишки кийим. Шевада “пўстиннинг бир тури”.

Хоразм воҳаси аҳолиси тилида учрайдиган русча ва рус тили орқали ўтган байналмилал кийим-кечак номлари кўпчилик учун тушунарли, ҳаётий эҳтиёжлар учун зарурий бирликлардир. Улар, асосан, рус тилида қандай айтилса ва ёзилса шундай айтилади, ёзилади. Уларнинг маъноларида ҳам оғзаки сўзлашувдаги айрим ҳолларни мустасно қилганда ўхшашлик мавжуд. Улар худди ўз қатлам лексикаси каби, тилимизга хос турли қўшимчаларни қабул қила олади. Бу хусусиятлар ўзлашма номларнинг туркий тиллар грамматик системасига сингишиб кетганидан далолат беради. Аммо уларнинг тилимизга мослашувининг ўзига хос жиҳатлари ҳам мавжуд. Мисолларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, рус тили орқали кириб келган номлар маҳаллий тилнинг имло ва талаффуз қоидалари таъсирида маълум даражада ўзгаришга учраган. Ушбу бирликларнинг адаптация жараёни анча мураккаб кечган. Чунки улар, аввало, рус тилининг орфоэпик талабларига мослашган, кейин эса ўзбек тили таъсирида муайян ёзилиш ва талаффуз шаклига эга бўлган. Бу жараён диахрон планда кузатилса, мазкур ўзлашмалар маҳаллий тиллар луғат таркибига кириб келиш пайтида айниқса, унинг дастлабки даврларида (XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида) сўзлашув тилидаги шаклида ёзувга қабул қилинганлиги маълум бўлади. Умуман, ўзлашма номлар таркибида адаптация жараёни талаби билан фонетик,

¹ Жуманиёзов О. Ўзбек тилидаги герман тиллари ўзлашмалари. — Тошкент, “Фан”, 1987, 83–бет.

морфологик ва семантик ўзгаришлар содир бўлган. Қуйида шулар ҳақида тўхталамиз.

Айрим фонетик ўзгаришлар:

а) кўпликни англатувчи русча - ы, -и қўшимчалари тушириб қолдирилади. Сўз охирида *а* товуши орттирилади: *валенка* (валенки), *батинка* (ботинки), *бриджа* (бриджи) каби.

б) охири қўш ундош билан тугаган баъзи номларга *а* товуши қўшиб айтилади ёки бир ундош тушириб қолдирилади: *батис* (асли батист), *шарп* (шарф), *шорттик* (аслида шорт).

с) охирида русча *о* товуши бўлган *пальто* номи *палтун* шаклида талаффуз қилинади.

Булардан ташқари баъзи ҳолларда сўз урғусининг охириги бўғинга кўчирилиши муносабати билан ном таркибида айрим фонетик ўзгаришлар содир бўлади: *кавыш* (галоши).

Бошқа тиллардан ўтган кийим-кечак номларининг морфологик жиҳатдан қандай ўзлашишини кузатиш ҳам муҳим масалалардан биридир. Чунки рус тили грамматик қурилиши жиҳатдан флексив тиллар системасига киради. Сўз яшаш ва шакл яшашда префикс, суффикс, унли ва ундошларнинг алмашилиши каби ички флексия қўлланади. Ўзбек тили бошқа туркий тиллардек морфологик тузилиши жиҳатдан агглютинатив тил ҳисобланади ва сўз ўзагига турли морфемалар - аффикслар маълум тартибда қўшилади.

Рус тилидан ва рус тили орқали ўзлашган сўзлар грамматик шаклланиши жиҳатидан турличадир. Баъзилари туб ўзак ҳолда, баъзи номлар префикс ёки суффикс билан бирга бир бутун ҳолда ўзлашган. Лекин бундан рус тили ва бошқа тиллардан суффикслар ўзбек тилига ўзлашган экан деган хулоса чиқмаслиги керак. Чунки ўзак морфема тушунча ифодалагани сабабли ва унга бошқа тилга эҳтиёж бўлгани учун иккинчи тилга ўзлашади. Аммо аффикслар ёрдамчи морфема бўлгани учун бир тилдан иккинчи тилга ўзлашиб кетолмайди. Сўз ясовчи воситаларнинг ўзигина ҳеч қачон ўзлаштирилмайди. Аммо худди она тилидаги бир хил аффиксли сўзлардай бир хил қўшимчага эга бўлган катта қатламдаги бир гуруҳ сўз ўзлаштирилганда, давр ўтиши билан сўз таркибидаги аффикслар серунум аффиксга айланиши ҳам мумкин¹.

¹ Пауль Г. Принципы истории языка. — М., 1960, с. 469

Бошқа тилдан ўзлаштирилган сўзларнинг таркиби сўз ўзлаштирувчи тилнинг лексик-семантик системасидаги хусусиятларига боғлиқ. Айниқса, сўз ўзлаштирувчи тилнинг луғавий-маъновий тизими тараққиёти билан бевосита алоқадордир. Умуман, сўзнинг қайси маъносида қабул қилиниши, қандай шаклда ўзлаштирилишини сўз қабул қилувчи тилнинг объектив эҳтиёжи, ички лисоний қонуниятлари белгилайди.

Сўзлашув жараёнида *шарф* ва *галстук* номлари ўрнида *бўйинбоғ* сўзи қўлланилади. Аммо бу сўз юкоридаги кийим-кечак номлари хусусиятини тўла ифодалай олмайди. Чунки *шарф* ва *галстук* бўйинга боғлангани билан бутунлай бошқа-бошқа вазифаларни бажаради. Уларни бир хил ном билан аташ нотўғри. *Бўйинбоғ* асосан ҳайвонларнинг бўйнига боғланадиган *арқон*, *қайиш* тушунчасини ифодалайди.

Ўзлашмаларнинг семантик хусусиятларини кузатар эканмиз, айрим кийим-кечак номлари ўзбек тилида ўз маъно хусусиятларини кенгайтирганлигига гувоҳ бўламиз. Маълумки, тил эгалари тасаввурида ички ва ташқи ўхшашлик, вазифаларидаги муштараклик каби омиллар остида ўзлашмалар англатувчи тушунчалар ҳажми ва миқдор жиҳатидан ўзгаради. Мисол. *Фартук* сўзи асли немис тилига хос. У манба тилда архаизмга айланган. Ҳозирги немис тилида *фартук* (пешбанд) сўзи ўрнида *Schürze* номи қўлланади. Бизнинг тилимизда, шунингдек, шевада “кийимни ифлос қилмаслик учун либос устидан кийиладиган ёки белга боғлаб олинадиган иш кийими (баъзи рус шеваларида “передник”),” пешбанд, шевада пахта териш учун махсус тикилган, бўйинга осиб белга боғлаб олинадиган мато парчаси, этак маъноларида қўлланади. Қорақалпоқ тили мисолида ҳам шундай ҳодисани кузатиш мумкин. Рус тилидан ўзлашган *шапка* ўз тилида “бош кийим” (малақай) маъносини ифодалайди. Қорақалпоқ тилида эса бу сўз *фуражка* маъносида қўлланади. Ёки подушка сўзи рус тилида *ултан* маъносини англатади, қорақалпоқ тилида *подош* шаклида қўлланиб, тери маъносини ифодалайди: *Этигини ултони подош*.¹

Шундай қилиб, тилимиз лексикасида рус ва рус тили орқали бошқа хинд - европа тилларидан ўзлашган кийим-кечак номлари анчагина бўлиб, улар маълум соҳавий лексик қатламни ташкил қилади. Ушбу ўзлашмалар кўпчилик ҳолларда туркий адаптация

¹ Бердимуродов Е, Даўлетов А.. Кўрсатилган асар, 236–237 бет.

натижасида фонетик, морфологик ва семантик ўзгаришларга учраган. Айниқса, XIX асрнинг охирларида ўзлашган номлар кўпроқ оғзаки нутқ таъсирида бўлган. Кейинги даврларда қабул қилинган кийим-кечак номлари тузилиши жиҳатдан камроқ ўзгаришга учраганлигини кузатиш мумкин.

Соҳавий лексик бирликларнинг тарихий-этимологик хусусиятларини ўрганиш уларнинг шаклланиши халқ тарихи ва ижтимоий-лисоний алоқалари билан чамбарчас боғлиқ эканлигини намоён қилади. Шунингдек, мазкур тилда содир бўлган кўплаб лисоний ҳодисалар ва бирликларнинг эволюциясини аниқлаш имконини беради.

СОҲАВИЙ ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ ГРАММАТИК ТАРКИБИ

III .1. Содда таркибли номлар

Соҳавий лексик бирликларнинг таркибий таҳлили шуни кўрсатадики, кийим-кечак номларини ҳам ичига олган ушбу махсус тизим ҳам ўзи тарихан мансуб бўлган тилнинг ясалиш тизими, типологик хусусиятларидан ташқарида эмас. Муҳими, уларнинг таркибий таҳлили ўзлари генетик мансуб тиллар лексикасидаги туб сўз сифатида қайд этиб келинаётган кўпгина сўзларнинг таркибий жиҳатдан мураккаб эканини, улар кўп асрлик тараққиёт давомида шаклланганлигидан далолат беради.

Қайд этилган ва бошқа муҳим нуқтаи назарларни эътиборга олиб, воҳа кийим-кечак номларининг таркибий таҳлилини содда таркибли номлари, қўшма таркибли номлар тарзида таснифлашни лозим топдик.

Ишда кийим-кечак номларининг таркибий таҳлилини уларнинг генетикаси, аталиш тамойиллари билан бевосита боғлиқлигини эътиборга олиб, имкон қадар ном учун асос бўлган апеллятивнинг илк ўзакларини аниқлашга интилдик. Бу эса туб ва содда сўзлар таркибий таҳлилини бирга олиб боришни тақозо қилади. Буни қуйида бир неча мисол орқали ҳам кўришимиз мумкин бўлади:

- *лық* аффикси. Туркий тилларда, жумладан, ўзбек адабий тили, айрим лаҳжа ва шевалардаги *-лық* ва генетик ҳамда функционал яқин бўлган қўшимчалар атрофлича таҳлил қилинган¹. Тадқиқотларда *-лық/-лик*, *-лы/-ли* қўшимчалари генетикаси ва англатган вазифалари умумий бўлиб, ҳозирги туркий тиллардан уйғур, хакас, тува, шор тилларидан

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I. – М.: 1952. – С. 181–208.; Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. – М.: Наука, 1966. – С.21–76.; Гулямов А. Об аффиксе *-лик* в узбекском языке // Научные труды ТашГУ. Вып. 260. Языкознание. – Ташкент, 1964.; Гарипов М. Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959. – С. 91–125.; Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964. – С. 25–28.; Мадрахимов О. Ўғуз лаҳжасида *-ли* аффиксининг эволюцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. №1.; Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы *-лик*, *-ли*, *-чилик* в узбекском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1972. – 30 с.

бошқасида дифференциялашган ҳолда — *-лық//лик* от учун, *-лы//ли* сифат учун ишлатилади¹. *-лық* кўшимчаси Хоразм воҳасидаги кийим-кечак номларидан айримларининг ясалишида ҳам иштирок этган. Жумладан, *баилық* — 1. Этик пошнаси: етигиңыңы *баилығы* кетипты, таза *баилық* салдыр. 2. Раис, бошлик: *баилық* келар ат устинда қаңқайып².

Баилік сўзи “Тафсир”да “боши бор” маъносида ишлатилган³.

Хоразм воҳаси кийим номлари тизимидаги ушбу сўз унинг бошқа туркий тиллардаги шакли ва маъноларидан фарқланади: бошқирдчада *başlyq* — бошлик, одатда, сомондан тайёрланадиган бош кийими; туркманча *баилық* — капюшон; нўғойча *баилик* — капюшон, бош кийими; туркча *başlıq* — бош кийим, капюшон⁴. Бу табиий ҳол бўлиб, *баилық*нинг “бош кийими” маъносида *бои* сўзининг асл маъноси⁵ асос бўлган бўлса, Хоразм шеваларида эса кўчма маъноларидан бири асос бўлган. Қолаверса, бошқирд, туркман, нўғой, қумиқ, турк тилларида мазкур ҳолатда асосга қўшилган *-лық//луқ//лук* тегишлиликни билдирса, Хоразм шеваларидаги *баилик* сўзида бу кўшимча вазифа мазмунини англатади.

-лық кўшимчасининг кийим-кечак номларида тегишлилик мазмунини ифодалашини Хоразм воҳаси шеваларидаги *балтырлық* — “этик кўнжини тик тутиб туриш учун болдирга ўрайдиган мато”⁶ номида кўришимиз мумкин. *Қоллық* (кўлқоп) сўзида ҳам *-лық* кўшимчасининг мўлжалланганлик, тегишлилик маъноси намоён бўлади: базарда *джүн қоллықлар* үч манат⁷. Мазкур кўшимчанинг ушбу маъноси *джавлық* сўзида ҳам кўзга ташланади. А.Ишаев бу сўзга қуйидагича изоҳ берган:

¹ Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис... канд. филол. наук. — Ташкент, 1972. — Б. 12.

² Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 84.

³ Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв. — М.: 1963. — С. 561.

⁴ Рахимова Р.К. К изучению татарской профессиональной лексики // Советская тюркология. 1980.

№4.—С. 96.

⁵ Жўраев Б. “Бош” сўзининг маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1982. — № 3. —Б. 46–49.

⁶ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 80.

⁷ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 130.

Джавлық I — энг охирги (еттинчи авлод).

Джавлық II — рўмол: кәмпргә бир *джавлық* экилдим (Хўжайли)¹.

Кўринадики, *джавлық I*нинг асоси “душман” маъносидаги *жав//йав* сўзининг кўчма маъноси бўлиб, унинг юзага келиши шу маънодаги қариндошлик термини “бегона” билан қиёсланса, аён бўлади. *Джавлық II*нинг асоси эса “ёпмоқ” (қипчоқ лаҳжасининг “дж”ловчи типиди джавмақ) феълига алоқадордир.

-лық қўшимчаси кийим-кечак номлари тизимидаги бошқа сўзлар таркибида ҳам мавжуд. Таҳлиллар -лық қўшимчасининг вазифаларидан бири ранг-тус билдирувчи сўзларга қўшилганда уларнинг мажозий маъноларига мувофиқ равишда мавхум от яшаш эканини кўрсатади. Жумладан, *ақлық* сўзи мавхум отга аниқ от вазифасини юклаш натижасида ҳосил бўлган. -лик//лық қўшимчасининг ранг-тус билдирувчи сўзларга қўшилиб мавхум от ҳосил қилишини “қизиллик” — “гўзаллик” сўзида ҳам кўрамиз². Шунга кўра *ақлық* сўзи Хоразм шеваларида этнографик лексика сифатида қуйидаги маъноларни англатади: 1. Тўй, маросимларда бериладиган оқ чит парчаси. 2. Пойгага юбориладиган отлар бўйнига боғланадиган чит³. Ф.Абдуллаев томонидан ушбу сўзнинг “1. Яхшилик. 2. Қизниқда совчиларга бериладиган тортиқ”.

3. Бирор кишининг ўлганига йил тўлгач, кийиладиган оқлик⁴ маънолари ҳам қайд этилиши -лық қўшимчасининг кийим-кечак номлари ҳосил қилишда юқорида таъкидланган вазифаси ҳам мавжудлигини тасдиқлайди. Ақ сўзининг эса, хусусан, Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номлари тизимида “яхши”, “эзгу” маъносини англатишини Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шеваларидаги *ақгул* — “қора рангдаги (таъкид бизники — Ш.Н.) аъло нав қорақўл тери”⁵ номи изоҳи орқали ҳам яққол кўрамиз. *Ақлық*

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 101.

² Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. — Ташкент, 1972. — Б. 12.

³ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 69.

⁴ Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. — Б. 18

⁵ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 68.

сўзидаги *-лық* аффиксининг маъноси “Девон”да қайд этилган *барліг* *эр*¹ бирикмасидаги *барліг* (бойлик, мулк) сўзидаги вазифасига яқин туради.

Балтырлық (Хўжайли) – этик қўнжини тик тутиб туриш учун болдирга ўрайдиган мато². “Оёқнинг тизза билан тўпиқ оралиғидаги қисми” маъносидаги бу сўз ўзбек тилида “болдир” шаклини олган бўлиб, қадимги туркий тилда Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шеваларидагига мувофиқ *балтыр* тарзида бўлган³. Ш.Раҳматуллаев ундаги фонетик ўзгаришларни т н и д га, а нинг â га алмашиши ва ы унлисининг қаттиқлик белгисини йўқотиши, деб кўрсатади⁴. Бу ўринда *-лық* мўлжалланганлик маъносини англатиши ойдинлашади.

Қоллық (қўлқоп) сўзида ҳам *-лық* шу вазифани бажариши намоён бўлади.

*-лық*нинг мўлжалланганлик маъноси “аёллар бошига боғлайдиган, қизил, бир-биридан ажратилмаган рўмол товари” (2-3 таси биргаликда боғланади)⁵ маъносидаги *қошалық* сўзида ҳам кўринади. *Қоша* қадимги туркий тилда “жуфт ҳолатда”, “биргаликда” деган маънони англатиб, “аслида “бирлаштир-” маъносидаги *қош*- феълининг *-а* қўшимчаси билан ҳосил қилинган равишдош шакли бўлиб, маъно тараққиёти натижасида равишга айланган”⁶. *Қоша* сўзининг “рўмол ўлчови”⁷ (*бир қоша ромал*) маъноси унинг сифатдан отга ўтганлиги, шунинг учун ҳам нумеративлик вазифасини бажараётганини кўрсатади.

- *мэ* аффикси. Э.В.Севортян таъкидлаганидек, *чэкмэ* “этик” маъносида *чэк* феълининг кўпсонли маъноларидан бири – *тортмоқ*

¹ Кошғарий М. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I жилд. – Тошкент: ЎзФАН, 1960. – Б. 443.

² Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 80.

³ ДС – С. 81.

⁴ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 57–58.

⁵ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 131.

⁶ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. 90.

⁷ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 97.

асосида вужудга келган¹. Ҳақиқатан ҳам, ушбу феъл эски ўзбек тилида ҳам ниҳоятда кўплаб маъноларни англатган. Жумладан, “Навоий асарлари лугати”да *чекмак* چىمىك феълнинг 20 дан ортиқ маънолари изоҳланган². Ушбу номнинг юзага келишида этикнинг болдирга қадар тортиб кийилиши назарда тутилган. -мә аффикси туркий тиллар от ясалишида сермахсул бўлиб, Э.В.Севортян *чәкмә* сўзини ушбу аффикснинг ҳаракат объектини англатувчи гуруҳида келтиради ва бундай сўзлар сирасида қирғиз тилидаги *асма* (бирор нарсани осиш учун мўлжалланган ўрин), *койма* (ўйиндаги маълум баҳо, тикилган нарса; ставка), чуваш тилидаги *еҫме* (ичимлик) каби сўзларни қайд этади³.

Ҳақиқатан ҳам, *чәкмә* сўзи форс тилига озарбойжон тили орқали ўтган. Чунки XIX форс адиблари тилида бу сўз учрамайди. Фақат Маликушшуаро Баҳор, Сайидо Насафий (XX аср) каби кейинги давр ижодкорлари тилидагина бу сўзни қайд этилган маънода кузатамиз⁴.

-мә қўшимчасини яна қуйидаги кийим-кечак номлари таркибида ҳам кўрамыз:

Турмә – 1. Қизларга рўмол, йигитларга белбоғ бўладиган узун, тор, сачоқ шоҳи рўмол; 2. Эскирган. Юпқа шерсть мато⁵.

Бурмә – 1. Товари бурмалаш, гофрировка қилиш. 2. *Бурмә дөрмийан* – ҳамён⁶.

Шытырма – бош кийими⁷. Бу сўзнинг асоси бўлган феъл *ишытыр*- Хоразм шеваларида “тақирламоқ” маъносини беради. Масалан, тут новдасидаги баргларни (ипак қурти учун), ғўзапоядаги кўсакларни бирданига тақирлаб олиш *шыпырыш* дейилади. Шунга

¹ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – С. 134.

² Навоий асарлари лугати. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. – Б. 675–679.

³ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – С. 134.

⁴ Dorj Z. Jostoj. Al-rams. www.mehkrarkham.com.

⁵ Ўзбек халқ шевалари лексикаси лугати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 162.

⁶ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 86.

⁷ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 76.

кўра, бу феъл “тақир”, “яланғоч” маъносидаги “чып” сўзига -ыр феъл ясовчиси билан ҳосил бўлган дейиш мумкин. Хоразм шеваларидаги “тақир”, “ҳеч нарсаси йўқ” маъносидаги *чыпрабой* сўзи ҳам ушбу талқинга мос келади. “Шыпыр-”нинг “тақирламоқ” маъносидан *шырыманинг* “ўғри”, шу асосда “муттахам” маъноларни келиб чиққан. Унинг “тақир” маъноси эса “қулай”, “ўнғай” семалари қадар кенгайган. Бош кийимига ном бўлган маъно эса, фикримизча, ана шу сифатнинг отга кўчиши натижасида пайдо бўлган.

Тўймә – “тугма” сўзи эса “тугун сол” маъносидаги *түг-*¹ феълнинг *түй* шаклидан ясалган. Ўғуз лаҳжасида дўймә шаклида ишлатилади. Хоразм қипчоқ лаҳжасида тугма *садәп* (садаф) сўзи билан ифодаланади. Бунинг сабабини Беруний, Бийбозор аҳолиси тилидаги *бэхитўймә* – хотинлар бўйнига тақадиган, суяқдан ёки бақачанокдан, асл тошдан ишланган безак² сўзи ҳам маълум даражада изохлайди. “Тугма” *дўғме* шаклида форс тилига ҳам шу маънода ўзлашган³.

Чөгирмә “ботик” маъносидаги чөк сўзига -ыр кўшимчаси қўшилиши натижасида ҳосил бўлган *чөкир* // *чөгир* – “ботик ҳосил қилмоқ” феълдан -мә кўшимчаси орқали ясалган. Чўғирманинг тузилиши ҳам ушбу талқинга мос келади. *Чөгирмә* – кўй терисидан юмалоқ шаклда қилинган эрлар бош кийими⁴.

-мә кўшимчасини *силкмә* сўзи таркибида ҳам кузатиш мумкин. Кийим-кечак номлари таркибида “силкма пўстин” жуни ташқарига қилиб тикилган пўстин бўлиб, уни чўпонлар киядилар. Бундай пўстин қор-ёмғирда юрганда силкиб-силкиб юрилса, жунлари устига, орасига кирган қор, ёмғир сувлари тушиб кетади⁵. *Силкмә* сўзи воҳа кийим-кечак номлари тизимида Беруний, Тўрткўл

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. II жилд. – Тошкент: ЎзФАН, 1960. – Б. 28.

² Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 85.

³ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С.

⁴ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 172.

⁵ Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари: Филол. фанлари номзоди ... дисс. – Тошкент, 1970. – Б. 70.

туманларида тарқалган “бир ёшлигида сўйилган, оқ рангли кўй териси; шу хом ашёдан тикилган пўстин”¹ маъносини берувчи *гөзал сикма* номида учрайди. *Гөзал* сўзининг ўзи Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида “1. Оқ рангли майин жунли кўй зоти. 2. Майин юнгли ўсик кўй териси” маъноларини англатади. Бир қарашда *гөзал* сўзининг оқ рангли, майин юнгли кўй зотига нисбатан ном бўлиши ўхшатиш ва қиёслаш асосида номлаш натижаси бўлиб кўринади. Тилимизда шу тарзда сифатдан отга айланган сўзлар микдори ҳам анча. “Хушрўй”, “хусндор” маъноларидаги *гөзал* “назар сол-”, “қара-” маъноларидаги *көс-фё*лига *-(ә)л* қўшимчасини қўшиш орқали эсалган. *Көсәл* сифатининг ўзбек тилида ҳозирги шаклини олишини Ш.Раҳматуллаев сўз бошидаги *к* ундошининг *г* ундошига, унлилар орасидаги (интервокал) *с* нинг *з* га айланиши ва *ө* унлисининг юмшоқлик белгисининг йўқолиши билан изоҳлайди². Аслида “ўзига эътиборни тортадиган” маъносидаги бу сифат “хушрўй” маъносини касб этиши табиийдир.

Бизнингча, *гөзал* сўзининг аниқланмишсиз кўй зотини англатиши унинг зикр этилган сифатнинг отлашиши натижаси эканига шубҳа туғдиради. Одатда, фитоним ва зоонимларда маълум бир тур, зот ва навларнинг номи аниқловчилик бирикма (*қазақы қой*, *балкәдъ каби*) ҳолатида бўлади. Қолаверса, эчкемарга ўхшаб кечаси уй паррандаларига хужум қиладиган ва уларнинг бўйни орқали қонини сўриб олиб, ўлдириб кетадиган ноёб ҳайвон тури *алагөзал* деб аталиши ҳам бошқа мулоҳазага ундайди. Бизнингча, кейинчалик “гўзал” шаклини олган сўз тарихан *гов(и)зар* бўлиб, қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топган: “гов” сўзининг маъноларидан бири, умуман, ҳайвон, жумладан, “кўй”дир; “зар”нинг маъноларидан бири “оқ тукли” бўлган³. Шунинг учун ҳам, айнан “оқ тукли кўй” маъносини англатган бирикма “оқ рангли майин жунли кўй зоти”га ном бўлган. *Л-р* ёки *р-л* фонетик ходисаси

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 90.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.—Тошкент: Университет, 2000. — Б. 88–89.

³ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۱ ص 1008

кенг тарқалган ўзгаришлардан бири саналиши маълум. Кейинчалик туркий адаптация натижасида унинг маъноси туркий тилдаги шаклан яқин сўз орқали англашилган. Бундай “мувофиқлаштириш” адаптация натижасидаги табиий жараён бўлиб, айрим топонимларда ҳам кузатилади. Бу таҳлил ҳам Хоразм шеваларидаги субстратлар миқдори тахмин қилингандан кўра анча кўплигига далолат қилади.

-*чә* тарихан сўз ясовчи сифатида айрим сўзлар таркибида учрайди. Шулардан бири *көйләкчә* бўлиб, “терлик устига солинадиган, юнгдан тўқилган, ипак сачокли от ёпиғи”¹ни ифодалайди. *Көйләк* сўзи алоҳида кийим номини ифодаласа ҳам, мазкур ҳолатда -*чә* кичрайтириш эмас, сўз ясовчи вазифасини бажараётгани маълум.

Ушбу қўшимча билан ясалган кийим-кечак номларига *әлдикчә* – “фартук”, “этак” сўзларини ҳам киритиш мумкин.

“Пошна” маъносидаги *өкчә* сўзи таркибида ҳам ушбу қўшимчани кўрамиз. *Өкчә* “товон” маъносидан оёқ кийимнинг шу аъзога мувофиқ қисми маъносига кўчган. Бу сўз “товон”, “пошна” маъноларида Хоразм, Қашқадарё, Туркистондаги шеваларда ишлатилади². Хоразмда унинг “арикнинг қуйи қисми” (шу асосда *өкчә бүвәт* – “арикдаги товон шаклли бугот”) метафора натижасида вужудга келган. Агар товоннинг анатомик ҳолатини назарда тутсак, бу сўз қадимги туркий “кўшил-”, “бирлаш-” маъносидаги *үг феъли*³га шаклдош “кўшувчи”, “бирлаштирувчи” мазмунидаги отдан ҳосил бўлган. Хоразм шеваларида *өкчә* сўзининг “пошна”, “товон” маънолари билан боғлиқ *өкчә дәмыр* (сандон; пошнани ишлашда қўлланадиган асбоб, ерга қоқиб ишлайдиган темир), *өкчә на:л мыйхы* (наҳалга қоқадиган мих) бирикмалари ҳам мавжуд⁴.

-*әк//*-к қўшимчалари. -к қўшимчаси унли билан тугаган феъл негизлариға қўшилганда, асосда англашилган маънони амалга оширишга восита предмет маъносини ҳам ифодалайди. Масалан,

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 121.

² Ўзбек халқ шевалари лексикаси луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 204.

³ Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. I жилд. – Тошкент: ЎзФАН, 1960. – Б. 144.

⁴ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б. 126

эшкак. Хоразм шеваларидаги *чышлэк* – чегани сугирадиган омбур¹ “тишла-” феълининг шевадаги фонетик варианты “чышлэ-” дан шу тариқа юзага келган.

-эк қўшимчаси форс тилида ҳам сўз ясовчи сифатида мавжуд бўлиб, туркий -эк билан омонимлик касб этган. Масалан, “пўстин теварагига тутиладиган тери, жияк” маъносидаги *лэбэк* бунга мисолдир. Ушбу безак лаб шаклида бўлгани учун ўхшатиш асосида янги сўз ҳосил бўлган. Инсон организми номларига ўхшатиш асосида -эк қўшимчаси билан кийим-кечакка алоқадор сўз ҳосил қилиш *нэсэк* – “панжага қўйиладиган қаттиқ нарса” (чарм, картон)² сўзида ҳам кўринади. Унинг асоси бўлган *нэс* сўзи *нўс* // *нус* шаклида “тумшуқ” маъносида Рудакий, Асадий Тусий каби адиблар асарларида ҳам ишлатилган ва ҳозирда архаик сўзлар қаторидан жой олган³. Таҳлиллар натижасида “жияк” сўзининг ўзи ҳам ана шу қўшимча билан ҳосил бўлган, деган хулосага келдик. Бу сўз “ерни шудгор қилишда ҳосил бўладиган ўйик, яъни қорик, жўяк”, “арик”, “арикча, солма” маъносидаги “жуй”дан ўхшатиш асосида янги сўз ясовчи -эк қўшимчаси билан ҳосил бўлган. Шунинг учун ҳам, Хоразм шеваларида “жуй” “чок”⁴ маъносини англатиши бежиз эмас. Хоразмда “бир жуйи қолди” ибораси “озгина қолди”, “битиб қолди” мазмунини бериши шу билан изоҳланади. Шу асосда эса “жуйини топди” ибораси эса “калаванинг учини топди” иборасининг маҳаллий вариантыдир. Жиякнинг балаққа кўндаланг тортилиши натижасида унинг ҳосил бўлган шаклига кўра шундай номланган бўлиши эҳтимолга яқин.

-т қўшимчаси. -т ва унинг турли вазифалари туркологияда атрофлича ўрганилган⁵. Э.В.Севортян озарбойжон тили

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. — Б.126

² Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. — Б.126

³ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۱ ص 2135

⁴ Ўзбек халқ шевалари лексикаси лугати. — Тошкент: Фан, 1971. — Б. 107.

⁵ Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I. Аффиксация, часть I. Словообразующие аффиксы имен: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. — Ташкент, 1955. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. —

материаллари асосида феълдан от ясовчи аффикс, асосан, жараён номи, объект номи, ҳаракат-ҳолат натижаси маъноларини англатишини кўрсатади¹. Бу ҳолат А.Ғуломов томонидан кўрсатиб ўтилган ушбу кўшимчанинг ўзбек тилида феълдан от ясовчи сифатида бажарган вазифаларига мувофиқ келади. А.Ғуломов -т ўзбек тилида тарихан қуйидаги вазифаларни бажарганини қайд этади:

1. Ҳаракатни қабул қилган нарса маъносида: чикит.

2. Ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предмет маъносида: кур(у)т.

3. Ўрин-жой номи мазмунида: ашит (кечарлик) аш –кечмоқ, ўтмоқ феълидан².

Э.В.Севортян таҳлиллари ушбу кўшимчанинг кўпгина туркий тиллар учун умумий эканидан далолат беради. Фақат ўзақларнинг турли туркий тилларда қайси семаси асосийлиги каби омиллар маълум бир сўзлар ўртасида маъновий фаркларни юзага келтирган.

Хоразм кийим-кечак номлари тизимида човут³ сўзи тарихан ушбу кўшимча билан ҳосил бўлган. Сўзнинг ўзаги чап//чав сўзидир. Чоп сўзининг илк маъноси юқоридан пастга бўлган ҳаракат бўлиб, унинг бошқа маънолари (кесмоқ, югурмоқ каби) шу асосда пайдо бўлган⁴. Шу типдаги сўзларга қиёслаганда олтой тилларида ча-қисмининг ўзи ҳам ўзак бўлган ва “юқоридан пастга йўналмоқ” маъносида чап//чав феъли ҳосил бўлган. Буни қа- ўзагига қиёсласак, “юза бўйлаб ҳаракат қилмоқ” маъносидаги қап//қав феъли шу тарзда ҳосил бўлган. Шу тарздаги таҳлил човут сўзининг тарихан қуйидаги таркибий қисмлардан ташкил топганини кўрамиз: ча+п//в (юқоридан пастга ҳаракат қилмоқ маъносидаги феъл ва шу ҳаракатни ифодаловчи от) → чап//чав (от асосида юқоридан пастга

М.: Наука, 1966. – С. 15, 103, 104...; Его же. Севортян Э.В. Аффиксы глоболообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1962. – С. 175, 339, 351...

¹ Севортян Э.В. Аффиксы глоболообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1962. – С. 175.

² Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. I. Аффиксация, часть I. Словообразующие аффиксы имен: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1955. – С. 32, 35, 38.

³ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.

⁴ Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – Б.

бўлган ҳаракатни бажармоқ феъли) → чап(у)т (ҳаракат натижасида ҳосил бўлган предмет). Бу сўз титилган пахтага нисбатан ишлатилишида ҳам савахкамиш (“Девон”да сағ деб аталган асбоб) ҳаракати йўналиши инобатга олинган. Унинг шевада “эзма” маъносини касб этиши ҳам луғавий маъноси билан мантикий боғлиқлик касб этади. Унинг таркибий таҳлилини совут сўзи билан қиёсласак, ча- ўзаги хусусидаги фикрларимиз маълум асосларга эга эканлиги намоён бўлади. Са- +п//в (урмоқ маъносидаги феъл ва шу ҳаракатни ифодаловчи от, “Девон”даги сағ, боғдорчиликдаги сап ҳаракати) → сап//сав (от асосида урмоқ ҳаракатини бажармоқ феъли) → сап//в(у)т (ҳаракатни қабул қилувчи бўлган предмет). Са- ўзагидан ҳосил бўлган сўзларни таҳлил қилар эканмиз, унинг умумий мазмуни ичкаридан ташқарига бўлган ҳаракат эканини аниқлаш мумкин бўлади. Уриш ҳам субъектдан йўналадиган ҳаракат ҳисобланади. Сағ- // сав- (чорва молларини), сап-//сав- (боғдорчиликдаги) сўзлари ҳам ана шу умумий мазмун асосида шаклланган.

-қ//к қўшимчаси. Ушбу қўшимча қадимдан туркий тилларда сўз ясовчи сифатида фаол ишлатилган. У феъл англатган ҳаракат натижасида пайдо бўлган предметни ифодалаб, йазуқ (гуноҳ), тилэк (тилак, орзу), қылық (хулқ) каби сўзлар шу тарзда пайдо бўлган¹. Туркий тилларнинг кейинги тараққиёт даврида, табиийки, бу қўшимчанинг вазибалари анчайин кенгайган. Жумладан, озарбойжон тилида унинг объект, қурол, ҳаракат натижаси, белги, жараён номи, субъект каби маънолари мавжудлиги қайд этилган². Хоразм шеваларидаги кийим-кечак номларини ҳосил қилишда ушбу қўшимчанинг ҳам фаол иштирокини сезамиз. Жумладан, сабак//савак//савах “ип” маъносини англатиб³, этимологияси “Девон”да “юнг титадиган қўш чивик”⁴ маъносида изоҳланган сағ (ҳозирда бу предмет пахта титишда ишлатилиб, савах қамиш

¹ Абдурахмонов Ғ., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982. – Б. 27.

² Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – С. 207–208.

³ Ишасев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 148.

⁴ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966.

дейилади) сўзига бориб такалади. Ўша даврлардаёқ ғ ундоши в га айланган¹. Бу табиий жараён бўлиб, қ/ғ – в ҳодисаси турли уруғларга мансуб этник бирликларнинг қайта интеграцияси натижаси, деб қараш мумкин. Шу ўринда бир фактга қайта мурожаат қиламиз: Агар бағ//бав (боғ, боғлайдиган предмет) тарихан ба- ўзагидан ҳосил бўлганига² эътибор қаратсак, қ/ғ/х ундошлари CV типидаги ўзаклардан асос англатган ҳаракатни бажаришга восита маъносидаги предмет ёки мавҳум от ясайди. Демак, сав//сағ ўзаги ҳам ясама бўлиб, у са+в//ғ таркибига эга. Савах//сабақ саб билан савалаш ҳаракати натижаси бўлгани сабабли шундай аталгани муайянлашар экан, шу тарзда ясалиш чолғак номида ҳам кўринади.

Чолгақ/чулгав. Бу ном Кўнғирот ва Хўжайли шеваларида “пайтава” деган маънони англатади³. Кўринадики, номнинг ўзаги чулға- феъли бўлиб, жун ёпик, жун ёпинчиқ маъноларидаги чул сўзига -ға қўшимчасини қўшиш орқали ҳосил бўлган⁴. Ўзбек тилида чулға- феъли ўраб олмоқ, қоплаб олмоқ маъноси ишлатилиши ҳам шу билан боғлиқ бўлиб, кейинчалик бу феъл мавҳум тушунчаларга ҳам маъно кенгайиши натижасида ишлатила бошлаган. “Қалбимни кувонч чулғади” каби.

Шу қўшимча билан ясалган “қуён терисидан ишланган эрлар бош кийими”⁵ маъносидаги *тъмақ* номининг этимологияси бирмунча мураккаб бўлиб, бизнингча, “тери” маъносидаги “тун” отига -а қўшимчаси билан ясалган “терисини шилмоқ” маъносидаги феълдан ҳосил бўлган. *Тъмақ* сўзи таркибидаги қўшимчаларнинг вазифасига кўра таҳлили бу ном луғавий жиҳатдан “(бирор жониворнинг) териси шилиб олинishi натижасида ясалган нарса” деган маънони англатади. Номнинг изоҳланган маъноси ҳам,

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари.— Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961.

² Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. — М.: Наука, 1962. — С.53;208.

³ Ишасев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1977.— Б. 172.

⁴ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. — М.: Наука, 1966. — С. 243.

⁵ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. — Тошкент: Фан, 1978. — Б. 79–108. — Б. 76.

туркий халқлар хаёт тарзи ҳам бу мулоҳазани билдиришимизни қўллайди.

-қ қўшимчаси “шим ёки иштоннинг оёқни қоплайдиган қисми”¹ маъносидаги сўзда ҳам кўринади. Унинг таркибий тахлили, тахминимизча, ба- (бириктир- маъносида)² + ғ (от ясовчи) + -ла + қ (ҳаракат натижаси маъносини англатувчи от ясовчи). Аслида бағлақ шаклида бўлган бу сўз кейинчалик балақ шаклини олган бўлиши эҳтимолга яқин. Чунки, -ла феъл ясовчисининг бевосита ба- феълига қўшилишини изоҳлаб бўлмайди. Бундан ташқари, савах, чулғақ, сачақ каби сўзларда бундай таркибни кузатмадик. Балақнинг луғавий маъноси “боғланиб турган нарса” бўлиб, Жанубий Қорақалпоғистон ўзбек шеваларида балақ сўзи яна “тамакининг дастлабки чиққан барги”³ маъносини англатиши ҳам маълум маънода далил бўла олади.

Сачақ сўзи эса “ҳар томонга тарқатиб ташла” маъносидаги⁴ сач феълидан ҳосил бўлган. *Зънжър сачақ* – хотин-қизларнинг занжирсимон қилиб ишланган, сачоқли катта рўмоли⁵.

-м қўшимчасининг бир маъноси асосдан англашилган иш-ҳаракат натижасини ифодалашдир. Буни *алдам* (ёлғон), *ўқтам* каби кўплаб сўзлар мисолида кўриш мумкин. “Сурп”; “оқ мато” маъноларидаги *бўкләм* сўзида ҳам шу маъно кузатилади.

Касбий лексикага оид ўзлашмалар таркиби ўзбек тили қонуниятлари асосида белгиланади.

Халат сўзи Хоразм шеваларига оид айрим тадқиқотларда рус тилидан ўзлашган сўзлар сирасида қайд қилинган бўлишига қарамай, мазкур сўз генетикаси араб тилига бориб тақалади. Афсуски, ушбу сўзнинг араб тилидан бевосита ўзлашгани ёки рус тили воситасида ўтгани хусусида қатъий тўхтамга келиш қийин бўлса ҳам, Шарқ тилларига оид луғатларда *хилъат* сўзининг

¹ Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – Б. 79–108. – Б. 84.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. – Тошкент: Университет, 2000. – Б. – Б. 62.

³ Ишасв А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 80.

⁴ Кошгарий М. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталибов. I жилд. Тошкент: ЎзФАН, 1960. – Б. 362.

⁵ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 109.

“шарқона халат”¹ деб изоҳланишидан бу сўз тилимизда анча олдин пайдо бўлгани эҳтимолдан йироқ эмас, деган хулосага келишимиз мумкин. Бу сўз араб тилидаги шаклига мувофиқ *хилъат* шаклида *ҳашаматли кийим*; *сарпо*, *умуман кийим* маъноларида Алишер Навоий асарларида ҳам учрайди². Масалан,

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сариғ, яшил,

Шуълаи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сариғ, яшил

байтида қайд этилганидек, “ҳашаматли кийим” маъноси кўзга ташланади³. Лекин *хилъат* ва унинг кўплик шакли *халаъ* сўзларининг Алишер Навоий ва бошқа ўзбек мумтоз адиблари тилида англатган маънолари учун юқоридаги изоҳ етарли эмас, деб ҳисоблаймиз. Жумладан, Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг тарихий асарларида ушбу сўз яна қуйидаги маъно қирралари билан намоён бўлади.

1. Юқори мартабали шахс томонидан совға қилган кийим-бош: Ва ҳар қайсиға зарафшон *хилъатлар* кийдуруб,..⁴; мазкур бўлгон кадхудоларни зарандуд *хилъатлар* била *мухаллаъ* ва бошдин-оёқ хуршиди оламтобдек муламмаъ қилди⁵; ...карами султоний хазинасидин анга юз тилло ва бир хилъати кимхо инъом бўлуб, марҳамати хоқоний дорушшифосидин иёдат маарҳами етиб, онинг мухлик захми илтиём топди⁶. Ушбу мисолларнинг бирида *хилъат* ва *мулаххаъ* (такдирланган) сўзлари орқали иштиқоқ ҳосил қилинган.

2. Тенг муносабатдаги шахсларнинг бир-бирига тортиқ қилган кийими: ...жаноби хилофатмаобга лойиқ *хилъати зарнигор* ва асби тезрафтор ва жилвадор, зулфдори хуршид рухсор била тухфа чекиб,..⁷

¹ Персидско-русский словарь. Том I. — М.: Русский язык, 1983. — С. 564.

² Иброхимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари лугати. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. — Б. 654.

³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 6-том. — Тошкент: Фан, 1990. — Б. 264.

⁴ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Бешинчи том. — Тошкент, 1978. — Б. 60.

⁵ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Бешинчи том. — Тошкент, 1978. — Б. 107.

⁶ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Бешинчи том. — Тошкент, 1978. — Б. 118.

⁷ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. — Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. — Б. 64.

Хилъатпўи бўлмоқ – (бирор) хукмдор томонидан тақдирланмоқ: Чун Бухоро волийси Баҳодирхонга ҳамул вазири беназир, сойиб тадбирнинг сидқ осор сўзи мақбул ва мустаҳсан тушуб, элчиларга навъи мулойимат била сўзлар айтиб, кўнгуллари хуш ва қоматларин *хилъатпўи қилиб* рухсат берди¹.

Халат خلت (хилъат) аслида арабча خلع халаъа – 1) *ечмоқ* (масалан, оёқ кийимни, либосларни); 2) кимгадир *инъом* (тортиқ) қилмоқ, ҳадя қилмоқ; кимнидир мукофотламоқ, сийламоқ... каби маънолардаги феъл асосида ҳосил бўлган². Бизнингча, қайд қилинганлардан иккинчиси аслида бош маъно бўлиб, кейинчалик ушбу сема (ҳадя қилмоқ; мукофотламоқ) асосида биринчиси келиб чиққан. Қадимдан ҳадя ёки мукофотларни кийим-бош шаклида бериш одат бўлган. Дастлаб *ҳадя*; *мукофот* маъносида бўлган *хилъат* “ҳадя (тортиқ) қилинган кийим-бош”³ маъносини касб этган. *Хилъат*нинг ушбу маъноси асосида эса خلع нинг биринчи маъноси юзага келган. Луғатда мазкур маънонинг биринчи рақамда қайд қилиниши эса мазкур феълнинг ҳозирги араб тилида қайси мазмуни серистеъмоллиги эътибори билан изоҳланади.

В.И.Абаев ушбу сўзнинг осетин тилида *xalat* шаклида *халат*, *асосан*, *устки кийим* маъносида ишлатилишини қайд этар экан, унинг бу тилга туркий тиллар воситасида ўзлашганини қайд этади⁴. Бу изоҳ *халат* сўзи ўзбек тилига араб тилидан бевосита ўзлашган дейишимизга маълум даражада асос бўла олади. Ушбу сўз “тортиқ қилинган кийим” маъносида усмонли турк тилида *hal'at* шаклида ишлатилган⁵. А.Йеғин усмонли турк тилидаги мумтоз асарларда ишлатилган خلت *hil'at* сўзини “юксак мартабали кишиларнинг ўзига тобе кишиларни тақдирлаш учун кийдирадиган сийли кийим, кафтан” маъносида изоҳлайди. Бу сўзнинг умуман

¹ Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Олти томлик. Бешинчи том. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978. – Б. 118.

² Носиров О., Юсупов М. ва бошқалар. Ан-наъим. Арабча–ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003. – Б. 239.

³ Носиров О., Юсупов М. ва бошқалар. Ан-наъим. Арабча–ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003. – Б. 239.

⁴ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 137.

⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. II. – СПб. 1893. – С. 1722.

кийим маъноси усмонли турк тилидаги (форс, эски ўзбек тилларидаги каби) خلعت وجود *hil'at-i vüjüd* – “вужуд либоси; рухни қамраб турувчи тан либоси; жасад (гавда)”¹ бирикмасида кўринади.

Ушбу сўз *халат*, *устки кийим* маъноларида қорачой-болқор тилида *xalat*², татар тилида *халат*³ шаклида учрайди. В.И.Абаев кўрсатишича, бу сўз шу тариқа Кавказ тилларига, жумладан, грузинчага *xalati*, арманчага *xalat*, чечен ва ингуш тилига *xalat*, аварчага *xalġat*, *xalat* шаклида ўтган. Шунингдек, бу сўз айрим Европа тилларига ҳам ўзлашган. Масалан, рус ва украин тилларида *xalat*, поляк тилида *chalat* каби⁴.

Демак, *халат* сўзи ўзбек шеваларига араб тилидан бевосита ўзлашган бўлиши эҳтимолга яқин. Шунингдек, унинг бошқа тилларга ўзлашишида туркий тилларнинг восита бўлганлиги ҳам эътиборга молик факт ҳисобланади.

Хоразм воҳасидаги кийим-кечак номларининг айримларини гибрид таркибли сўзлар ташкил қилади. Ана шулардан бири *чархат*//*чарқат* сўзидир. Бу сўз “шойи белбоғ” (чэккэ келдэн тоққыз арва айланғый, севар йа:ра *зэр чарқатла* байланғый)⁵ тарзида изоҳланган бўлишига қарамай, умуман, рўмол (асосан борди-келди, тўйларда дастурхонга солинадиган рўмоллик мато) маъносини ҳам англатади. Мисол тариқасида келтирилган *зэр чарқат* тўй-ҳашам, дабдабали маросимлар учун махсус тайёрладиган зарли белбоғни англатади. Воҳа кийим-кечак номлари орасида *зэрлидэм пота* номининг ҳам мавжудлиги шунга асос бўлади. *Зар* زر тарихан эроний тилларга мансуб бўлиб, бу сўзнинг тарихий-этимологик тавсифи адабиёт тарихи, халқ оғзаки ижоди персонажлари билан боғлиқ қизиқарли фактлар беради. Ҳозирги форс тилида *зар* زر сўзи куйидаги маъноларни англатади: I. Олтин. *зар-е холес* زر خالص – соф олтин... II. Эскирган: чол, кампир⁶. кампир⁶. Мумтоз форс тили луғатларида ушбу сўзнинг куйидаги маънолари изоҳланган: 1. Зар, олтин ва уни араблар ذہب *заҳаб*

¹ Yeyin Abdullah. Yeni Lügat. –İstanbul: Hizmet Vakfı Yayinlari, 1992. –S. 222.

² Русско–караайско–балкарский словарь. – М.: 1965. – С. 685.

³ Русско–татарский словарь. – Казань, 1971. – С. 760.

⁴ Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 137.

⁵ Ўзбек халқ шевалари лексикаси луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 294.

⁶ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 758.

дейдилар. 2. Қариган одам, хоҳ эр (чол), хоҳ аёл (кампир), хусусан, сарғиш рангли мўйсафидларни шундай атайдилар. Рустамнинг отаси шундай қиёфали бўлгани учун Золизар деб аталган. 3. *Зард* (сарик) сўзининг қисқарган шакли¹. Олтин маъносидаги *зар* сўзи қадимги форс тилида *zarra*, “Авесто”да *zarena*, пахлавий тилида *zar*, *zarin*, қадимги ҳинд тилида *hāri*, сўғд тилида *suru* шаклида ишлатилган.

Номнинг биринчи қисми форсий *чор* – тўрт сўзи бўлса, иккинчи қисми хусусида айрим мулоҳазаларни баён қилиш мумкин. Агар арабча *хат* сўзининг маъноларидан бири чизик; шакл² эканини эътиборга олсак, унинг тўрт чизикли, тўртбурчак маъносини англатишига мувофиқ изоҳ бўлади. Лекин *хат* сўзининг халқ шеваларига қайд этилган маъноси ўзлашмаганини ҳамда форс тилида “тўртбурчак шаклда бўлиб, аёллар икки буклаб, учбурчак ҳолатда ўрайдиган рўмол”³ маъносида *чорқад* сўзининг мавжудлиги бу мулоҳазага монелик қилади. Чунки форс тилида арабий *хат* сўзининг қайд этилган маъноси мавжудлигига қарамай⁴, *чорқад* шаклида ишлатилишидан унинг иккинчи таркибий қисми *хат* эмаслиги хусусида хулоса чиқариш мумкин бўлади.

Бизнингча, бу номнинг иккинчи таркибий қисми туркий *қат*дир. *Қат* сўзи қадимий *қа*- ўзагидан ҳосил бўлган бўлиб, деярли барча туркий тилларда “қатор”, “бўғин”, “қатлам” (русча “слой”, “пласт”) маъноларини англатади⁵. Э.В.Севортян озарбайжон тилидаги *гатламаг* феълининг ясалишини таҳлил қилар экан, уни *қават*; *қатор*; *этаж* маъносидаги *гат* (ўзбекча *қат*) асосида эканини кўрсатади ва унинг илк маъноларини қирғиз тилидаги *катта* ва хакасча *хата* – “бир қаторни иккинчи қатор устига қўймоқ” (хакасча *хат* – *марта*; *қатор*; *қават*)дан ахтариш тўғрилигини таъкидлайди⁶. *х*-қ фонетик ҳодисаси туркий тилларда

¹ شمس الدين محمد بن خلف تبریزی . برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر ص ۱۰۰۹ کبیر. جلد ۲

² Носиров О., Юсупов М. Ан-наъим. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2003.

³ Dorj 3. Lughatname. Al-rams. www.mehkrarkham.com.

⁴ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 558.

⁵ Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971. – С. 18.

⁶ Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. Опыт

кенг тарқалган бўлиб, ўз қатлам доирасида ҳам, ўзлашма қатлам доирасида ҳам учрайди: *қат* – *хат* (хакас тилида; ўз қатлам), *худо* (ўзбек тилида) – *қудай* (қорақалпоқ тилида; ўзлашма қатлам).

Демакки, *чарқат*//*чархат* сўзи форсий+туркий асосдан иборат бўлиб, “тўрт бурчакли, тўрт тахламли”; “тўртбурчак шаклли” деган маъноларни беради.

Унинг форс тилида қўлланиши масаласига келсак, қадимги форс тили луғатларида мазкур сўзнинг учрамаслиги *чорқад* форс тили учун нисбатан кейинги даврларда юзага келган туркийёт (эрон филологиясида туркизмлар шундай аталади) эканини кўрсатади. Бу сўзни гибрид таркибли бўлишига қарамай, форс тили учун туркизм сифатида баҳолашимиз боиси шуки, бу сўз бир қисми эроний тилларга хос сўздан фойдаланилган ҳолда туркий тилли халқлар томонидан ижод қилинган. Қолаверса, ушбу кийим номи субстрат элементлар хусусида назарий хулосалар учун ҳам маълум даражада асос бўлади. Юқорида таъкидлаганимиздек, “аёллар рўмоли” (русча “косынка”¹) маъносига бу сўз форс тилида кейинги даврлардан ишлатила бошлаган. Унинг форс адиблари асарларида ишлатилиши ҳам XIX асрдан кейинга тўғри келади. Масалан, Эроннинг машхур шоири ва тилшунос олим Маликушшуаро Баҳор (XX аср) ёзади:

Ришвахора на посбон бошад,

Балки, у шабрав-у аввон бошад.

Рўзи равшан миёнаи бари зан,

Чорқад бар-кашидан аз сари зан.

Мазмуни: Порахўр посбон эмас, балки қароқчи ва ўғри бўлади. У куппа-кундуз кун аёлларнинг бошидан *чорқад* (*чорқат*)ни тортиб олганга ўхшайди.

Юқорида баён қилинган мулоҳазаларга кўра, М.Муъин томонидан *чорқад*нинг иккинчи қисми арабча *қаб* ²قاب деб кўрсатилишига эътирозимизни ўртага ташлаймиз.

Газанча “чармни қирқиш учун қўлланадиган уч бурчакли пичоқча”³. Шу турдаги пичоқнинг каттаси эса қырғи деб аталган.

сравнительного исследования. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 69.

¹ Персидско-русский словарь. Том I. – М.: Русский язык, 1983. – С. 457.

² محمد معين. فرهنگ فارسی. جلد اول. تهران. امیر کبیر. ۱۳۷۵. ص. ۱۲۴۴.

³ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б.125

Қырғы – чарм кесадиған пичоқнинг катгаси (гэзэнчэ)¹. Газан сўзи “чарм ва терини кесиш учун ишлатиладиган темир асбооб” маъносида форс тилида ҳам қўлланади². Фикримизча, гэзэн сўзининг бу маъноси “офат”, “озор”, “ранж” маъноларида бўлган гананд сўзига алоқадордир. Пахлавий тилида *vizand*, янги форс тилида *guzand*, *gazand*, қадимги фос тилида *vi_lanti* шаклида бўлган бу сўз эроншунослар фикрича, қадимий *gap* – урмоқ феълидан келиб чиққани³ ҳам бу фикрга асос бўлади. Ҳозир Хоразм шеваларида гэзэнчэ сўзи фаол ишлатилмаса ҳам, тиг ўқталмоқ, бирор тигли предмет билан кўрkitмоқ маъносидаги гэнэн- феълидан сақланиб қолган. Масалан, пычак гэзэнды – пичоқ ўқталди.

Созан иннэ – кўнжни тикадиган жуфт игна. Ҳозирги форс тилида игна маъносини англатувчи *сузан*⁴ Хоразм шеваларида игнанинг ўзини эмас, унинг бир турини ифодалайди. Созан сўзи игна маъносида санскрит тилида *sūci*, “Авесто”да *cūka*, пахлавийда *sukan*, ўрта форс тилида *suzan*, *sozan* шаклларида ишлатилган⁵. Хоразм-кипчоқ лаҳжасида йирик игна тэмэк деб аталади ҳамда ҳозирда қоп(қонор)ларнинг оғзини тикишда ишлатилади ва адабий тилдаги жуводдўзга тўғри келади. Жуводдуз сўзининг ўзи ҳам жувод – қоп ва -дуз (-дўз) тикувчи қисмлардан ташкил топган. Тэмэн сўзининг этимологиясига назар ташласак, унинг қадимги ҳинд тилидаги *dāman* – “тузоқ”, “арқон”, “занжир” сўзлари билан ўзақдошлик касб этишини кўрамиз. “Авесто”да уй ҳайвонлари маъносида *dāman* сўзи ишлатилган бўлиб⁶, фикримизча, тери, кўн тикишда ишлатиладиган игна шу боисдан дэмэн (тэмэн) деб аталган. Форсларда игнанинг икки тури – *сузан* ва жуводдуз (таман) асосида “як *сузан* ба худ бизан, як жуводдуз ба дигарон” (айнан: бир игнани ўзингга ур, жуводдузни бошқаларга) – “пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса, бошқага” мақоли шаклланган⁷.

¹ Абдуллаев Ф. Хоразм шевалари. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. – Б.126

² Дўрж З.

³ Бурхони котеъ. Жилди 3. – Б. 1812.

⁴ Форсча-ўзбекча ўқув лугати.

⁵ Бурхони котеъ. Жилди 2. – Б. 1187.

⁶ Бурхони котеъ. Жилди 2. – Б. 817.

⁷ Abdusamadov M. Forscha-o'zbekcha lug'at. – Toshkent: Fan, 2007.

Гибрид таркибли сўзлардан бири *аққарм* – “ок чит” сўзидир¹. Унинг биринчи қисми туркий *ақ* сўзи бўлса, иккинчи қисмини эроний тилларга мансуб *карм* сўзи ташкил қилади. Иккинчи таркибий қисм, бизнингча, *кард* – “пичок” сўзига алоқадордир. Чунки ҳозирги форс тилида “пичок” маъносини англатувчи *корд* “Авесто”да *kareta* (пичок), паҳлавий тилида *kārt* шаклида бўлиб, санскритча *kart*, *krutāti* – “кесмоқ” феълига алоқадорлик касб этади². Демак, *карм* “парча”, “бўлак” маъноларини англатиши табиийдир. Бу маъно Хоразм шеваларидаги *картик* (бўлинган, кемтилган), *картиш* (бўлиш, бир парчасини ажратиб олиш) сўзлари орқали ҳам кўзга ташланади. Бизнингча, *аққарм* сўзи таркибида *карм*нинг нисбатан қадимий мазмуни сақланиб қолган. Хоразм шеваларидаги айрим сўзлар таркибида *карм* // *карт* “пичок” маъносида ҳам мавжуд. Масалан, *качкарм* айнан “эгри ўроқ” маъносини бериб, “кичик ўроқ” (асосан сабзи, пиёз каби экинларни бегона ўтлардан тозалаш учун мўлжалланган ўроқ), *дукарм* – айнан, “икки пичок”, яъни “қайчи”. Ушбу сўз талқини Хоразм шеваларида субстрат сўзлар илдизи хоразмий тилидан ҳам олдинги босқичларга бориб тақалишини кўрсатади.

Юқорида таҳлил қилинган лексик ва грамматик бирликлар асосида кийим-кечак номларини ифодаловчи сўзларнинг маъно тараққиёти уларнинг номланиш мотивларини аниқлаш, тизимни ташкил қилувчи сўзларни таснифлаш учун муҳим хулосалар бериш билан бирга, шевалар лексикасидаги айрим сўзларнинг генетикасига оид қизиқарли материаллар тақдим қилади.

III.2. Қўшма таркибли номлар

Воҳа соҳавий номларининг муайян қисмини таркибан қўшма отлар ташкил қилади. Улардан айримлари сифатида қуйидагиларни қайд қилиш мумкин:

Тоштовон мўккига ўхшаш калта этик булиб, у пишиқ чармдан, баъзан паст пошнали қилиб тикилган. Пошнализ ва тумшуғи қайириб тикилган *уюртма этик* унинг бир туридир. Пойчаки пойабзали хом тери бўлагидан ташқи чокли қилиб,

¹ Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977. – Б. 68.

² شمس الدين محمد بن خلف تبریزی. برهان قاطع. با اهتمام دکتر محمد معین. تهران. امیر کبیر. جلد ۱ 1559 ص

кўнжи тизза баробар тикилади. Пойчаки узун ип билан тўпикдан боғланади.

XX аср бошидан фабрикада ишлаб чиқарилган паст пошналар ва учли ёпик тумшукли резина калишлар кавушларни сиқиб чиқара бошлаган. Рус фабрикалари уларни Ўрта Осиёда сотиш учун ишлаб чиқарган. Чарм кавушлар урф-одатлар билан боғлиқ либос таркибида сақланиб қолган.

Бухоро усталари тиккан юмшоқ зардўзи этик ва кавушлар жуда безакдорлиги билан эътиборни тортади. Улардаги безаклар рангли текис бахмалда алоҳида ажралиб туради ва ялтироқ тилларанг иплар билан зич қилиб тикилган ўсимлик тасвирлари кўзга яққол ташланади. Этиклар астари маҳаллий матолардан ва патаги эса чармдан тикилган. Бундай пойабзални Бухоро амири ва унинг сарой аҳллари, бойлар кийишган. Бундай пойабзал намуналари халқ амалий санъати асарлари сифатида Ўзбекистон музейларида намойиш этилмоқда.

Қорақалпоқ пойабзалларида ҳам моддий маданиятининг қадимий хусусиятларини кузатиш мумкин. X асрга оид ёзма манбаларда Шимолий Хоразм аҳолиси *дегде* ёки қайиққа ўхшаш *гетра* ёки *гамаш* кийганлиги ҳақида маълумот берилган. Улар ок кигиздан тикилган, кошгар муйиз (қўчқор шохи) нақши билан безатилган. Эркаклар уларни қишнинг кучли совуқ кунлари чарм этик ичидан кийганлар.

Этиқиш, яъни қорақалпоқ этикдўзлари чармдан тиккан пойабзаллар орасида тумшуги бир оз кўтарилган, учи ингичка эркаклар этиги - *ак тушта* ва европача аёллар пойабзали шаклини эслатувчи чарм таглиги бўлган ва баланд пошналар, чармдан тикилган геуиш кабилар энг кўп тарқалган пойабзал ҳисобланади.

Чармига майда нуқталар шаклида хоч ва ромб шаклидаги безаклар туширилган геуиш (хусусий коллекция) қорақалпоқ пойабзали намуналаридан биридир. Пойабзал олдида кўшимча тарзда ёмон кўздан асровчи бурама кўринишидаги кошкар муйиз (қўчқор шохи) нақши ва металл (кумуш) сим тикилган. Гулчин охирчўпга ҳам ана шундай кумуш сим билан уч жуфт муйиз кўринишидаги мураккаброқ безак берилган. Гулчин охирчўп марказида пошна устида тоғ эчкиси шохига ўхшаш 4 жуфт

услублаштирилган муйиз жойлашган. Пастга қараб кенгаядиган 6 сантиметрли пошнанинг асосига унинг ярим айлана шаклини такрорловчи қуйма бронза хошия маҳкамланган. Бу металл, бир томондан, пойабзал асосининг мустаҳкамлигини таъминлаган, иккинчи томондан, юрганда тақиллаб эътиборни тортган. Шаклига кўра юқоридагига ўхшаш кавушларнинг тумшук қисми ёпиқ юзасида қурбақа кўринишида қисм мавжуд. Қурбақанинг услублаштирилган ушбу кўриниши ҳосилдорлик рамзи ва сув тумори саналади. У чармнинг оч жигарранг фонида қорарок ранги билан ажралиб туради. Кавушнинг орқа томонини бир неча геометрик шакллар (улар орасида учбурчаги ҳам бор) чармга қўшимча босмаланган нақш ва 5 сантиметрли йиғма пошна безатиб туради. Баланд пошнали аёллар этиклари шерим маҳаллий чармга ишлов бериб ёки сотиб олинган чармдан тайёрланган.

Маҳаллий шароитда кавушлар, этик ва бошқа пойабзаллар учун патаклар тайёрланган. Патаклар четдан олиб келинадиган кўк, сариқ, қизил ва оқ рангдаги қашқар кигизи, шунингдек, маҳаллий юпка тўқ жигарранг кигиздан тайёрланган. Патак икки қаватли кигиздан бўлиб, уларнинг орасига тилимланган қамиш - бўйра чўп қўйиб тикилган. Бундай баланд патак пишиқроқ бўлган. Патак четлари харидорнинг пойабзали размерига мослаб қирқиб тикилган. Патаклар четлари бўйлаб ва марказига турли кашталар тушириб тайёрланган. Патаклар устахона тоқчаларига беагига қараб териб қўйилган. Улар кашта беагининг ёрқинлиги ва маънодорлиги билан харидор эътиборини тортган. XIX охири – XX аср бошида Тошкентда патаклар 40 дан ортиқ устахонада тайёрланган.

Қўшма таркибли номларга балақай қалъп, бэлэнд өкчө, бойра йўн, гезэл силкма, гудары белбав, зарлидам пота, ич олтан, зынджыр сачак, кайыш падаш, өкчө дамыр, өкчө мыйх, пардаз мумъ кабиларни ҳам киритиш мумкин.

Соҳавий лексиканинг таркибий таҳлили шуни кўрсатадики, кийим-кечак номларини ҳам ўз ичига олган ушбу махсус тизим ҳам ўзи тарихан мансуб бўлган тилнинг ясалиш тизими, типологик хусусиятларидан ташқарида эмаслиги, муҳими, уларнинг таркибий таҳлили ўзлари генетик мансуб тиллар

лексикасидаги туб сўз сифатида қайд этиб келинаётган кўпгина сўзларнинг таркибий жиҳатдан мураккаб эканини, улар кўп асрлик тараққиёт давомида шаклланганлигидан далолат беришини кўрсатади.

ХУЛОСА

Соҳавий лексик бирликлар инсоният маданий тараққиётининг маълум инъикоси бўлиб, дастлаб юзага келган буюм номлари кўпинча улар тайёрланган хом ашё ва материалига кўра номланган бўлиб, уларнинг номи айтилган предмет номларига айланган.

Инсониятнинг меҳнат фаолияти мукаммаллашиши билан кейинги босқичда хом ашё ва материаллар номига мансублик англатувчи қўшимчаларни қўшиш орқали ном ҳосил қилинган.

Соҳавий лексикага оид номларнинг лисоний тадқиқи инсониятнинг тафаккур тараққиётини ҳам маълум маънода ўзида акс эттира олади. Жумладан, кийим-кечакни вазифасига кўра номлаш тамойили инсоният уларнинг вазифаларини аниқ белгилаб олиш даражасида камолотга етгани, шунингдек, жамият ҳаётида мавсум билан боғлиқ қарашлар ва турли маросимлар шаклланганини ва уларни авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтаётган давр маҳсулидир.

Инсониятнинг тафаккур ривожини кейинги босқичда уларни бирор нарсага қиёслаш, ўхшатиш, рағбий ном қўйиш даражасида тараққий қилган.

Шу тарздаги лисоний таҳлил ҳослаш тамойили нисбатан кейинги — ижтимоий формациялар шаклланган, жамиятда турли жинс, табақа ва ижтимоий гуруҳлар ўрни муайян даражада белгиланган давр маҳсули эканини кўрсатади. Айтилган пайтда уларнинг ҳам ўз ички тараққиёт этаплари мавжуд.

Бирор ҳудуд ёки шахслар томонидан ишлаб чиқилган, жорий қилинган буюмларнинг бошқа ҳудудларга тарқалиши эса жамиятнинг ҳар томонлама ривожланиши, халқлар ўртасида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий муносабатлар йўлга қўйилгани инъикоси ҳисобланади. Шу боис ушбу тамойил юқорида қайд қилинганларига нисбатан кейинроқ шакллангани ҳам табиийдир.

Соҳавий лексик бирликларнинг аталиш тамойилларини кузатар эканмиз, улардаги касбий йўналишлар бўйича умумий хусусиятларнинг мавжудлигини англаймиз. Тилимизнинг узок йиллик тараққиёти давомида шаклланган соҳавий лексик бирликларнинг вужудга келиш жараёнида универсал ономасиологик тамойиллар ҳам пайдо бўлган ва мукаммаллашган.

Луғавий қатлам эътибори билан соҳавий лексика тараққиёти ўзбек адабий тили ва бошқа ўзбек шеваларида бўлгани каби туркий қатламга мансуб сўзлар кўпчиликни ташкил қилади. Бу ҳолат ҳам аجدодларимиз маданий ва моддий жихатдан жаҳоннинг бошқа халқларидан қолишмагани, ўзига хос тафаккур ва ҳаёт тарзига эга бўлганини белгилайдиган омиллардан биридир.

Касбий номлар ҳосил қилишда иштирок этган айрим кўшимчалар туркий тиллардагина эмас, олтой тиллар оиласига мансуб бошқа айрим тилларда ҳам мавжудлиги ҳам бу тизимнинг шаклланиш ва тараққиёт босқичлари қадимийлигидан далолат беради.

Воҳа соҳавий лексикасининг генетик тадқиқида ареал ўзига хосликлардан бири шуки, Хоразм шеваларидаги учрайдиган номлар тизимидаги эроний тилларга мансуб сўзларни эроний тилларнинг умумий лексикасига мансуб номлар; эроний тиллар учун умумий, аммо мазмунан фарқланувчи сўзлар; хоразмий тили материаллари асосида изоҳланувчи номлар гуруҳларга ажратиш мумкин.

Ўз ва ўзлашган қатламга мансуб соҳавий лексиканинг таркибий таҳлили шуни кўрсатадики, кийим-кечак номларидан иборат ушбу махсус тизим ҳам ўзи тарихан мансуб бўлган тилнинг ясалиш тизими, типологик хусусиятларидан ташқарида эмас. Мухими, уларнинг таркибий таҳлили ўзлари генетик мансуб тиллар лексикасидаги туб сўз сифатида қайд этиб келинаётган кўпгина сўзларнинг таркибий жихатдан мураккаб эканини, улар кўп асрлик тараққиёт давомида шаклланганлигидан далолат беради.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Ўзбекистон – келажаги буюк давлат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999.
2. Abdusamadov M. Forscha-o'zbekcha lug'at. – Toshkent: Fan, 2007.
3. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Том IV. – Л.: Наука, 1989. – С. 165.
4. Абдиев М. Соҳавий лексиканинг систем таҳлили (Самарканд вилояти касб-хунарлари материаллари асосида): Филол. фанлари доктори ... дис. – Тошкент, 2004. – 262 б.
5. Абдуллаев Ф. Ўзбек тилининг Хоразм шевалари. I қисм. Луғат. II Хоразм шеваларининг таснифи. – Тошкент: Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1961. 346 б.
6. Абдурахмонов Ф., Рустамов А. Қадимги туркий тил. – Тошкент: Ўқитувчи, 1982.
7. Абдурахмонов Д. Ўзбек шевалари лексикасининг тараккиёт манбалари ва улардаги лексик фарқлар // Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: 1991.
8. Азизов С. Лексико-грамматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981.
9. Ақобиров С. Тил ва терминология. – Тошкент: Ўз ФАН, 1968.
10. Аликулов Т. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966.
11. Алишер Навоий асарлари тилининг изохли луғати. Том I. – Тошкент: Фан, 1983.
12. Алишер Навоий. Асарлар. 3 томлик. 3-том. Нашрга тайёрловчи Ойбек ва П.Шамсиев. – Тошкент: Ўзбекистон Давлат нашриёти, 1948.
13. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-том. – Тошкент: Фан, 1987.
14. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 6-том. – Тошкент: Фан, 1990.
15. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. 4-том. – Тошкент: Фан, 1989.
16. Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2005.
17. Араб тили грамматикаси.
18. Археологические труды Алексея Николаевича Оленина. Т. 1. Спб., тип. Акад. наук, 1877. Т. 1 Вып. 1. Переписка А. Н. Оленина с разными лица по поводу предпринятого Н. И. Гнедичем перевода

Гомеровой "Илиады". 1877. II, 253 с; В. П... [Несколько слов о старинной русской одежде].- Спб. вед., 1855, № 94, с. 471-472.

19. Асилова Н. Об источниках «Китаб ал-идрок ли-лисонал ал-атрак» Абу Хаййана // Советская тюркология. 1988. № 4. – С. 48-51.

20. Асомутдинова М. Ўзбек тилида кийим-кечак ва унинг қисмлари номлари: Филол. фанлари номзоди дисс.- Тошкент, 1970.

21. Аттухфатуз закиятү филлуғатит туркия. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталлибов. – Тошкент: Фан, 1968. – 279 б.

22. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1985.

23. Баскаков Н.А. Тюркские элементы в «Слове о полку Игореве». – М.: Наука. 1985.

24. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II. Фонетика и морфология. Часть I. – М.:, 1952.

25. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. - М., 1959.

26. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983.

27. Бафоев Б. Кўҳна сўзлар тарихи. – Фан, 1991.

28. Бегматов Э. Ўзбек тили тарихий лексикологияси. - Тошкент: Фан, 1981.

29. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик катламлари. – Тошкент: Фан, 1985.

30. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв. – М.: 1963.

31. Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка, III. (Лексика среднеазиатского тefsира XII-XIII вв.) // Учение записки института Востоковедения, XVI. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1958.

32. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Том I. – СПб. 1869/1960. -820 с.; том II. –СПб. 1871.

33. Будагов Р.А. Введение в науку о языке. - М.: 1965.

34. Гак В.Г. Асимметрия лингвистического знака и некоторые общие проблемы терминологии// Стилистические проблемы языков науки, терминологии и информатики. Ч. I. -М.: 1931. – С. 10.

35. Гарипов М. Башкирское именное словообразование. – Уфа, 1959.

36. Гасимов М. Ш. Основы терминологии азербайджанского языка: Автореф. дис.... д-ра филол. наук. - Баку, 1972. Азербайжан дили терминологийасынын асаслари.-Баку: Елм, 1973.

37. Гулямов А. Об аффиксе -лик в узбекском языке // Научные труды ТашГУ. Вып. 260. Языкознание. – Ташкент, 1964.

38. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка, I. Аффиксация, часть I. Словообразующие аффиксы имен: Автореф. дисс. ... д-ра филол. наук. – Ташкент, 1955.

39. Dorj 3. Jostoju. Al-rams. www. mehkrarkham. com.
40. Dorj 3. Lughatname. Al-rams. www. mehkrarkham. com.
41. Даниленко В.П. Как создаётся термины // Русская речь. 1967. - №2.
42. Данияров Р. Техническая терминология узбекского языка: Автореф. дис. ... докт. филол. наук. -Ташкент, 1988.
43. Добродомов И.Г. Тюркизмы славянских языков как источник сведений по исторической фонетике тюркских языков // Советская тюркология. 1974. №2.
44. Дўсимов З., Тиллаева М. Топонимика асослари. — Тошкент, 2002. -88 б.
45. Дўсимов З. Хоразм топонимлари. — Тошкент: Фан, 1985.
46. Егоров В.И. Этимологический словарь чувашского языка. — Чебоксары, 1964.
47. Жамолхонов Х. Ўзбек ботаника терминологиясининг таркиб топиши ва ривожланиш тарихидан: Филол. фанлари номзоди ... дисс. - Тошкент, 1968.
48. Жўраев Б. “Бош” сўзининг маънолари // Ўзбек тили ва адабиёти. — Тошкент, 1982. - № 3. —Б. 46-49.
49. Забони адабии ҳозираи тоҷик. — Душанбе: Ирфон, 1973. — С. 141.
50. Зайончковский А. К изучению золотордынской лексики // Вопросы тюркологии. — Ташкент: Фан, 1965.
51. Замахшарий М. Мукаддимат ул-адаб. Феъллар боби. Таржимон ва нашрга тайёрловчи З.Исломов. — Тошкент: Ислон университети нашриёти, 2002. Сўз боши — Б. 3-10. Луғат қисми 886 б.
52. Зейналов Ф.Р., Новрузов М.Д. Об этимологии слова *altun*// Советская тюркология. 1984. №5.
53. Ибрагимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров). Автореф. дис. ...д-ра филол. наук. - Ташкент, 1961.
54. Ибрагимова А. “Келурнома” луғатининг лексикасига оид кузатишлар // Ўзбек тили тарихи масалалари. — Тошкент: Фан, 1977. — Б. 108-125.
55. Иброҳимов С. Фарғона шеваларининг касб-хунар лексикаси. — Тошкент: ЎзССР ФА, 1959. II-Ш;
56. Иброҳимов С. Профессиональная лексика узбекского языка (на материалах ферганских говоров): Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. — Ташкент, 1961.
57. Иброҳимов С., Шамсиев П. Навоий асарлари луғати. — Тошкент: Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972.
58. Изысканный дар тюркскому языку (Грамматический тракт XIV в. на арабском языке). Введение, лексико-грамматический очерк, перевод,

гlossарий, грамматический указатель Э.И.Фазылова и М.Т.Зияевой. – Ташкент: 1978.

59. Историческое развитие лексики тюркских языков. – М., 1961.

60. Ишаев А. Из лексики узбекских говоров Каракалпакии // Вопросы тюркологии. – Ташкент: Фан, 1965. – С. 111-117.

61. Ишаев А. Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1977.

62. Калинин А. В. Лексика русского языка. – М.: Изд. МГУ, 1971. – С. 141.

63. Касымов А. Фармацевтическая терминология в современном узбекском языке: Автореф. дис. ... канд. фил. наук. – Ташкент, 1982.

64. Коготкова Т.С. К вопросу о производственно-профессиональной лексике говора и соотношению ее с терминологической лексикой литературного языка // Диалектная лексика 1969.-Ленинград: Наука, 1971. –С. 4.

65. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *qa в алтайских языках // Тюркская лексикология и лексикография. – М.: Наука, 1971. – С. 18.

66. Кошғарий М. Девону луготит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.Муталибов. I-III жилдлар. –Тошкент: ЎзФАН, 1960, 1961, 1963.

67. Кудайбергенов С. Грамматические параллели монголо-тюркских языков // Вопросы тюркологии. – Ташкент: Фан, 1965.

68. Кутина Л.Л. Формирование терминологии физики в России. – М.-Л.: Наука, 1966.

69. Левковская К. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала. – М.: Высшая школа, 1962.

70. Лившиц В.А., Хромов А.Л. Согдийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981.

71. Лотте Д.С. Основы построения научно - технической терминологии // Вопросы теории и методики. –М.: АН СССР, 1961.

72. Мадвалиев А. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986.

73. Мадрахимов О. Ўзбек тили ўғуз лаҳжасининг қисқача қиёсий лугати. – Урганч: Хоразм, 1999.

74. Мадрахимов О. Ўғуз лаҳжасида -ли аффиксининг эволюцияси // Ўзбек тили ва адабиёти. 1971. №1.

75. Мадрахимов О., С.Авазов. Мадрахим Шерозий. – Тошкент: 1987.

76. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л., 1951.

77. Маматов Н, Узбекская хлопководческая терминология: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1955.
78. Маматов Н. Терминнинг таърифи ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. №1, 1966.
79. Матғозиев А. XIX аср ёзма ёдгорликларида қадимги туркий тилга хос элементлар// Ўзбек тили ва адабиёти, 1976. №4.
80. Матғозиев А. Ҳарбий терминлар тарихига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. 1974. №1.
81. Мелиоранский П.М. Арабъ филологъ о монгольскомъ языке. – Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. Вак. Остр... 9 линия, № 12. 1903.
82. Мелиоранский П.М.Арабъ филологъ о турецкомъ языке. – Санктпетербургъ: Типографія императорской академіи наукъ. 1900.
83. Менгес К. Восточные элементы в «Слове о полку Игореве». – Л.: 1979.
84. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков.–М.: Наука, 1989.
85. Муҳаммад Муъин. Фарханги форсий. Техрон: Амири Кабир, 1997.
86. Муҳаммад Ризо Эрнийёзбек ўғли Огаҳий. Асарлар. Бешинчи том. – Тошкент, 1978.
87. Ногайско-русский словарь. – М.: 1963. – С. 356-357.
88. Носиров О., Юсупов М. ва бошқалар. Ан-наъим. Арабча-ўзбекча луғат. – Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 2003.
89. Носиров Ш. Шевалар лексикасининг соҳалар бўйича группалари// Ўзбек шевалари лексикаси. – Тошкент: 1991.
90. Нуруллаева Ш. Из истории выработки шелка и производство одежды в хивинском ханстве (конные XIX – начале XX) // Хоразм Маъмун академияси Ахборотномаси. . 2007. №3(4). – С. 33-37.
91. Нуруллаева Ш. Либосларда акс этган тарих. // Илм сарчашмалари, 2009. № 5.
92. Нуруллаева Ш. Хоразм анъанавий кийимлари. –Тошкент: Yangi nashr, 2013.
93. О старинном русском платье. Трудолюбивый муравей. №13. 1771 г.
94. Огаҳий, Асарлар. Олти томлик. Биринчи том. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1971. – Б.214.
95. Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. – Фрунзе, 1964. – С. 25-28.
96. Пардаева И. Ўзбек тилининг заргарлик терминологияси: Филол. фанлари номзоди ... дис. -Тошкент, 1994.
97. Персидско-русский словарь. Том 1. – М.: Русский язык, 1983. – С. 321.

98. Персидско-русский словарь. Том 2. – С.26-28.
99. Плотровский Р. Г. К вопросу об изучении термина. "Уч. зап. ЛГУ", №101. Серия филол. наук. вып. 18. -Ленинград: 1952. - С. 34.
100. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. - М.: Учпедгиз., 1958. Т. I. - С. 19.
101. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. – СПб. 1893-1911.
102. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. IV. – СПб. 1911. (– М.: 1962).
103. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Том III. – СПб.: 1905.
104. Рамазанов М. Из истории формирования и развития узбекские математической терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. - Ташкент, 1973
105. Расторгуева В.С., Молчанова Е.К. Среднеперсидский язык //Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. – М.: Наука, 1981.
106. Расулова Н.А. Исследования языка «Китаб ал-идрок ли-лисонал ал-атрак» Абу Хаййана. Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1969.
107. Рахимова Р.К. К изучению татарской профессиональной лексики // Советская тюркология. 1980. №4. – С. 96.
108. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати.– Тошкент: Университет, 2000.
109. Рахматуллаев Ш., Миртожиев М., Қодиров М. Ўзбек тилининг қисқача этимологик луғати. Биринчи қисм. – Тошкент: Университет, 1997.
110. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология // Вопросы терминологии. - М.: 1961.– С. 51.
111. Решетов В.В. Ўзбек тилшунослиги соҳасидаги актуал проблемалар // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. 1958. №1. – Б. 19.
112. Русско-караайско-балкарский словарь. – М.: 1965. – С. 685.
113. Русско-таджикский словарь. – М.: Русский язык, 1985. – С. 585.
114. Русско-татарский словарь. – Казань, 1971. – С. 760.
115. Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Тошкент: Ёш гвардия, 1987. – 160 б.
116. Русча-ўзбекча луғат. Том 1.– Тошкент: 1983. – Б. 517.
117. Русча-ўзбекча луғат. Том 2. – Тошкент, 1984. – Б. 732.
118. Савваитов П. И. Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива Московской оружейной палаты.- Зап. Археол. об-ва. Т. XI. Спб. 1865, с. 270-608.

119. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке. - М.: Наука, 1962. - С. 402.
120. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. - М.: Наука, 1966.
121. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - М.: Наука, 1974, 1978, 1980.
122. Сергеев В.И. Чередование *к-п* (*п-к*) и явление метатезы *пк* и *ки* // Советская тюркология. 1982. №2.
123. Словарь старинных русских названий утвари, одежды и предметов вооружения (около 300 слов). С. 415-589.
124. Содиков Қ. "Қутадғу билик"нинг тил хусусиятлари // Ўлмас обидалар. - Тошкент: Фан, 1989. - Б. 301.
125. Стеблин-Каменский И.М. Бактрийский язык // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки. - М.: Наука, 1981. - С.339-340.
126. Сухарева О.А. Одежды населения города Самарканда за 100 лет. Рукопись. Архив института истории и археологии АН Уз. Ее же. Об одежде узбеков. Бюллетень Уз ГУ, Самарканд: 1944
127. Таржумон - XIV аср обидаси. Нашрга тайёрловчи А.Юнусов. - Тошкент: Фан, 1980. - 127 б.
128. Татарско-русский словарь. - М.: 1966. - С.556.
129. Тиллаева М. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. ("Авесто" ономастикасига қиёслаш асосида): Филол. фанлари номз. дисс. автореф. - Тошкент, 2006. - 26 б.
130. Тувинско-русский словарь. - М.: 1968. - С. 415.
131. Турсунова Т. Ўзбек тили амалий санъат лексикаси. - Тошкент: Фан, 1978. - Б. 77.
132. Урекенова Р.А. Образование терминов в казахском языке. - Алма-ата, 1980.
133. Усмонов С. Ўзбек тилининг лугат составида тожикча-форсча ва арабча сўзлар // Навоийга армуғон. - Тошкент: Фан, 1968. - Б.109
134. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. - Тошкент: Ўқитувчи, 1968.
135. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмские памятники XIV века. Том I-II. - Ташкент: Фан, 1966, 1971.
136. Фасеев Ф.С. Татар телендэ терминология. - Казан, 1969.
137. Фрейман А.А. Хорезмийский язык. М-Л 1951 - С. 16.
138. Хакаско-русский словарь. - М.: 1983. - С. 23.
139. Хафизова А. «Келурнаме» Мухаммед Якуба Чинги // Советская тюркология. 1972. № 3. - С. 97-102.;

140. Чинги Мухаммед Якуб. Келурнаме. (Стараузбекско-таджикско-персидский словарь XVII в.) Введение, транскрипция и перевод текста, глоссарий, лексико-грамматический очерк, грамматический указатель А.Ибрагимовой. –Ташкент: Фан 1982. 146 с.

141. Шамсиддин бин халаф Табризий. Бурҳони қотеъ. Техрон: Амири Кабир, 1997.

142. Шарипова К.А. Словообразующие аффиксы -лик, -ли, -чилик в узбекском языке: Автореф. дис...канд.филол.наук. – Ташкент, 1972. – 30 с.

143. Щербак А.М. К вопросу о происхождении глагола в тюркских языках // Вопросы языкознания. – 1975. – №5. – С. 18-29.

144. Щербак А.М. Тюрко-монгольские языковые связи (К проблеме взаимодействия и смешении языков) // Вопросы языкознания. 1986. №4. – С. 51.

145. Юсуф Б. Туркча-ўзбекча ва ўзбекча туркча луғат. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – Б. 289.

146. حورقا . Типо-литогр. В.М.Ильина въ Ташкентъ. 1908 . – С. 2-3.

147. Ўзбек халқ шевалари луғати. – Тошкент: Фан, 1971. – Б. 294.

148. Ўрозбоев А. «Риёз уд-давла»да -бон компонентли ижтимоий-сиёсий лексикага мансуб сўзлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2009. – №1.

149. Ўрозов Э. Жанубий Қорақалпоғистондаги ўзбек шевалари. – Тошкент: Фан, 1978. – 135 б.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-------------	---

I БОБ. СОҶАВИЙ ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ АТАЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ

I.1. Хом ашё ва материалига кўра номлаш тамойили	14
I.2. Вазифасига кўра номлаш тамойили	25
I.3. Қиёслаш тамойили	43
I.4. Хослаш тамойили	45
I.5. Мансублаш тамойили	48

II БОБ. СОҶАВИЙ ЛЕКСИКАНИНГ ТАРИХИЙ- ЭТИМОЛОГИК ГУРУҲЛАРИ

II.1. Туркий тилларга хос соҳавий лексик бирликлар	52
II.2. Эроний тилларга мансуб номлар	60
II.3. Тарихан араб луғавий қатламига мансуб сўзлар	74
II.4. Рус ва Европа тилларига мансуб сўзлар	76

III БОБ. СОҶАВИЙ ЛЕКСИК БИРЛИКЛАРНИНГ ГРАММАТИК ТАРКИБИ

III .1. Содда таркибли номлар	86
III.2. Қўшма таркибли номлар	105

Хулоса	109
Фойдаланилган адабиётлар рўйхати	111

Илмий нашр

ШУКУРЖОН НОРБАЕВА

ХОРАЗМ ШЕВАЛАРИДАГИ СОҶАВИЙ ЛЕКСИКА

Мухаррир:
Мавжуда Сандова
Техник муҳаррир:
Дилмурод Жалилов
Мусахҳиҳ:
Нодира Эгамқулова
Мусаввир:
Сувонқул Аҳмедов

«Turon zamin ziyo» нашриёти
Лицензия: АИ № 171. 2010 йил 11 июн
Тошкент ш. Юнусобод-14. 27/35

Теришга 2014 йил 02 июнда берилди.
Босишга 2014 йил 31 октябрда рухсат этилди.
Бичими: 60x84 1/16. «Times» гарнитурасида
офсет босма усулида офсет қоғозида босилди.
7,5 шарт. б.т. 6,98 ҳисоб нашр. таб.
Адади 300 нусха. 96-сон буюртма.

“Мухаррир” нашриёти матбаа бўлимида чоп этилди.
100060, Тошкент шаҳри, Элбек кўчаси, 8-уй.
E-mail: muharrir@list.ru.

Норбаева Шукуржон Ҳайитбаевна

1975 йил 4 июнда Хоразм вилояти Янгибозор туманининг Ширинқўнғирот қишлоғида зиёли оиласида туғилган.

1992-1997 йилларда Урганч Давлат университети ўзбек филологияси факультетида таҳсил олган. Меҳнат фаолиятини Янгибозор туманидаги 10-ўрта мактабда она тили ва адабиёти фани ўқитувчиси сифатида бошлаган бўлса, 2004 йилдан Урганч Давлат университети ўзбек тилшунослиги кафедрасида фаолият юритмоқда. Бир қанча илмий мақолалари Республика ва хориж журналларида нашр қилинган.

Ҳозирги кунда филология фанлари доктори, профессор Зарифбой Дўсимов раҳбарлигида “Хоразм воҳаси шеваларидаги соҳавий лексиканинг онома-сиологик тамойиллари” мавзuidaги докторлик диссертацияси устида иш олиб бормоқда.

ISBN 978-9943-335-73-8

9 789943 335738